

Raspad SFRJ kao sudar nacionalizama

Knežević, Adrian

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:902183>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-01**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Adrian Knežević

Raspad SFRJ kao sudar nacionalizama

Diplomski rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju
Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Raspad SFRJ kao sudar nacionalizama

Diplomski rad

Student:

Adrian Knežević

Mentor:

Prof. dr. sc. Vjeran Katunarić

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Adrian Knežević**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Raspad SFRJ kao sudar nacionalizama** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 4. rujna 2017.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Samoupravni socijalizam i njegove proturječnosti	2
2.1. Značajke samoupravnog socijalizma.....	2
2.2. Proturječnosti samoupravnog socijalizma.....	5
2.3. Socijalne razlike u jugoslavenskom društvu	7
2.4. Egalitarni sindrom	8
2.5. Fragmentacija jugoslavenskog društva	9
2.6. Jugoslavenska kriza osamdesetih	10
3. Nacionalizam kao alternativa – Srbija protiv Slovenije	13
3.1. Srpski nacionalizam	13
3.2. Slovenski nacionalizam.....	21
4. Ostali nacionalizmi	26
4.1. Hrvatski nacionalizam.....	26
4.2. Makedonski nacionalizam.....	29
4.3. Muslimanski nacionalizam.....	30
5. Nacionalizam kao jedina mogućnost?	32
5.1. Izborni neuspjeh stranke UJDI.....	32
5.2. Nedostatak suprotnih težnji – usporedba s Južnoafričkom Republikom	33
5.2.1. <i>Ekonomska međuovisnost</i>	33
5.2.2. <i>Uloga religije</i>	34
5.2.3. <i>Intervencija treće strane</i>	35
5.2.4. <i>Ponašanje sukobljenih vođa</i>	36
5.2.5. <i>Politička kultura</i>	37
6. Zaključak	39
7. Popis literature	41

Raspad SFRJ kao sudar nacionalizama

Sažetak

Ovaj rad bavi se raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, pri čemu se taj proces sagledava kao sudar različitih nacionalizama. Polazi se od pogrešaka koje je u sebi sadržavao jugoslavenski samoupravni socijalizam. Te pogreške stvorile su nezadovoljstvo kod jugoslavenskih naroda i potaknule ih na traženje alternative. Nacionalizam je ideologija koja teži uspostavi i očuvanju nacionalne države i koja se pojavljuje u razdobljima krize kao alternativa postojećem društvenom poretku. Jugoslavenski narodi osjećali su se oštećenima i odabrali su nacionalizam kao rješenje svojih problema. Njihovi nacionalizmi bili su potaknuti različitim motivima i težili su različitim ciljevima. Međusobni sudar tih nacionalizama doveo je do raspada Jugoslavije. U radu se navodi primjer Južnoafričke Republike, kojoj se nakon ukidanja apartheida predviđao nasilni raspad, ali do njega nije došlo. Južnoafrički primjer, koji pokazuje da je moguće izbjeći etnički sukob čak i onda kad ga se smatra izvjesnim, uspoređuje se s jugoslavenskim slučajem kako bi se utvrdilo koje su sile, koje su mogle spriječiti sukob i raspad države, nedostajale u jugoslavenskom društvu.

Ključne riječi: Jugoslavija, nacionalizam, etnički sukob, samoupravni socijalizam

Breakup of Yugoslavia as a Clash of Nationalisms

Abstract

This paper deals with the breakup of Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The breakup is portrayed as a clash of several different nationalisms. It starts from systemic errors that Yugoslav self-management socialism contained. Those errors created discomfort among Yugoslav peoples and encouraged them to look for an alternative. Nationalism is the ideology that aspires to create and preserve nation states, and during crises, it appears as an alternative to existing social order. Yugoslav peoples felt that they were withheld, and they chose nationalism as the solution to their problems. Their nationalisms were triggered by different motives and aspired toward achieving different goals. The clash of those nationalisms caused the breakup of Yugoslavia. The paper tells the example of South Africa, a country in which, after the abolition of apartheid, a violent breakup was expected, but it did not happen. The South African example, which shows that an ethnic conflict can be avoided, even when it is considered certain, is compared with Yugoslav example, in order to see which forces, that could have prevented the conflict and the breakup of the Yugoslav state, were missing from Yugoslav society.

Key words: Yugoslavia, nationalism, ethnic conflict, self-management socialism

1. Uvod

Tema ovog rada je uzrok raspada SFR Jugoslavije. Često se zna slikovito reći kako je Jugoslavija država koja je dva puta nastajala u krvi i koja se dva puta raspadala u krvi, a ovdje se bavimo uzrocima njezinog drugog raspada. O njemu već postoje neka objašnjenja. Jović (2003) ih navodi osam. To su: ekonomska kriza, drevna etnička mržnja među jugoslavenskim narodima, nacionalizam, kulturalne razlike među jugoslavenskim narodima, promjene u međunarodnoj politici, uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslavenske države, predmoderni karakter jugoslavenske države te strukturalno-institucionalni razlozi. Postojanje ovolikog broja mogućih objašnjenja pokazuje koliko je proces raspada druge Jugoslavije bio složen, ali nam također služi kao određena vrsta putokaza u oblikovanju vlastitog objašnjenja. Također, raznolikost objašnjenja pokazuje da ne bi bilo pametno tražiti uzrok raspada isključivo u jednom fenomenu (npr. ekonomskoj krizi ili nacionalizmu), nego je potreban višedimenzionalni pristup (Jović, 2003).

Država je jedna od osnovnih kategorija unutar kojih ljudi promatraju svijet. Svijet u kojem živimo sastavljen je od (nacionalnih) država i njihovo postojanje čini nam se samorazumljivim. Stoga bismo mogli zdravorazumski pretpostaviti da se države ne raspadaju tek tako. Ako se država raspala, možemo pretpostaviti da je nešto u načinu na koji je ona funkcionirala bilo pogrešno i da je to izazvalo njezin raspad. Država se teško može raspasti, a da taj proces bude potpuno bezbolan. Primjer raspada SFRJ svjedoči o tome. Njega su pratili krvavi ratovi među onim što se do jučer nazivalo jugoslavenskim narodima, a nakon što su ti ratovi završili i nakon što su na bivšem jugoslavenskom teritoriju konačno uspostavljene nacionalne države, u tim državama je nastupila ne mala ekonomska kriza. Morao je dakle postojati snažan motiv koji je natjerao „Jugoslavene“ da krenu u taj izuzetno rizičan proces uspostave vlastitih država, proces koji je imao vrlo neizvjestan ishod. U ovom slučaju pokušat ćemo raspad Jugoslavije prikazati kao sudar nacionalizama. Pogreške unutar jugoslavenskog samoupravnog socijalizma stvorile su potrebu za alternativom. Tu se otvorio prostor ne za jedan nacionalizam, nego za nekoliko njih, budući da je svaki jugoslavenski narod imao svoj nacionalizam. Ti nacionalizmi bili su međusobno različiti. Bili su potaknuti različitim motivima i težili su različitim ciljevima. Istovremeno nije postojala suprotna težnja koja bi ih zaustavila, tako da je njihov međusobni sudar na kraju razbio Jugoslaviju.

2. Samoupravni socijalizam i njegove proturječnosti

2.1. Značajke samoupravnog socijalizma

John Williams (1998) navodi deset stupova na kojima je počivao legitimitet druge Jugoslavije. Jedan od njih bio je samoupravni socijalizam, zasnovan na ideji prepuštanja tvornica radnicima na upravu. Zamisao je bila da društvena moć bude u rukama naroda, a ne državne birokracije kao što je bio slučaj u ostalim socijalističkim zemljama. Takav oblik socijalizma uveden je nakon raskida sa Sovjetskim Savezom, djelomično i zbog toga što je politički raskid s dojučerašnjim glavnim saveznikom trebalo na određeni način opravdati, prikazujući sovjetski oblik socijalizma kao određenu devijaciju, za razliku od jugoslavenskog socijalizma koji bi predstavljao „pravi“ socijalizam. Također se trebalo distancirati i od zapadnog modela ekonomije i u samoupravljanju pronaći takozvani „treći put“ (Cvjetičanin, 1991). Samoupravljanje je ozakonjeno 1950. godine. Određeno je da se u svakom poduzeću koje ima više od trideset radnika formira radnički savjet kao tijelo putem kojeg radnici donose odluke unutar poduzeća. U početku su radnički savjeti bili inferiorni u odnosu na direktore poduzeća, ali s vremenom su počeli dobivati veću moć, a samoupravljanje je s poduzeća preneseno i na druge sfere društva, obrazovanje, zdravstvo, kulturu i uslužne djelatnosti (Hudson, 2003).

Prije daljnjeg preispitivanja značajki jugoslavenskog samoupravnog socijalizma potrebno je naglasiti dvije stvari. Prva je multinacionalni karakter Jugoslavije. U prvoj Jugoslaviji, nastaloj 1918., ujedinili su se narodi koji su prethodno živjeli u okviru Habsburškog i Osmanskog Carstva. Nakon raspada tih carstava, jugoslavenski narodi su se po prvi put okupili u zajedničkoj državi. U tu novu državu oni su ušli s već formiranim nacionalnim identitetima (Bilandžić, 1991). Iako je državna vlast prve Jugoslavije nastojala nametati integralno jugoslavenstvo i tako prebrisati pojedinačne nacionalne identitete, u tome nije imala uspjeha. Pristup nacionalnom pitanju u drugoj Jugoslaviji bio je drugačiji. Sama činjenica da je nova jugoslavenska država oblikovana kao federacija svjedoči o tome. Nije se nametao jedinstveni jugoslavenski identitet, nego se priznavalo postojanje različitih naroda i narodnosti, a pod parolom bratstva i jedinstva nastojalo se poticati suradnju i povezanost među njima (Hudson, 2003). Također treba naglasiti kako u Jugoslaviji nije bilo većinske nacije. Brojčani odnosi bili su takvi da niti jedna nacija nije mogla trajno uspostaviti dominaciju (Bilandžić, 1991).

Druga važna dimenzija jugoslavenskog socijalizma je ideja o odumiranju države. To je stari socijalistički ideal kojeg je još Marx osmislio smatrajući ga primjerenim besklasnom društvu, u kojem nema države kao buržoaskog proizvoda, parazitske formacije koja stoji iznad društva i posreduje između čovjeka i njegove slobode (Cvjetičanin, 1986). Nakon uspostave druge Jugoslavije i započinjanja klasne borbe, nije se razmišljalo o odumiranju države. Naprotiv, država je bila potrebna kako bi predvodila revoluciju u uvjetima u kojima je radnička klasa bila malobrojna, a seljaštvo opterećeno usitnjenošću posjeda (Cvjetičanin, 1986). U prvim godinama postojanja druge Jugoslavije ne samo da država nije odumrla, nego se njezin birokratski aparat povećao i imao je kontrolu nad cjelokupnim društvenim životom (Cvjetičanin, 1991). O potrebi odumiranja države počelo se govoriti nakon uvođenja samoupravljanja. Prva osoba iz jugoslavenskog političkog vrha koja je javno istupila s idejom o odumiranju države bio je sam Tito. On je rekao kako je proletarijatu potrebna država koja odmah odumire, kako bi se spriječila zarazna bolest birokratizma (Cvjetičanin, 1991).

Državu se promatralo kao skup institucija čija je svrha zaštita, koordinacija i kontrola udruženih proizvođača. Stoga se zagovaralo drastično smanjivanje birokratskog aparata (Cvjetičanin, 1986). Komunistička partija Jugoslavije je promijenila ime u Savez komunista Jugoslavije, čime se nastojalo istaknuti njezinu ulogu kao tijela koje oblikuje ideje pomoću kojih se razvija samoupravljanje. Uprava je decentralizirana do razine poduzeća (Cvjetičanin, 1991). Međutim, unatoč ovim nastojanjima, savezna država je i dalje ostala najmoćnije tijelo, a u odlučivanju o političkim pitanjima partija je i dalje imala veću moć od radničkih savjeta (Cvjetičanin, 1991). Prevlasti savezne države usprotivile su se republičke političke elite, koje su počele naglašavati nacionalne interese (Cvjetičanin, 1986).

Prijelomni događaj u razvoju samoupravljanja bilo je donošenje Ustava 1974., kojim je samoupravljanje dobilo konačni oblik. Ustavom je SFRJ definirana kao savezna država sastavljena od dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika te socijalističkih autonomnih pokrajina. Temelj države je vlast i samoupravljanje radničke klase i svih radnih ljudi. Ona je zapravo socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti (Tomač, 1986). U odnosima između republika i autonomnih pokrajina proklamirano je načelo sporazumijevanja i solidarnosti, a sve važne odluke u federaciji trebale su se donositi sporazumijevanjem. U federalnim tijelima je osigurana ravnopravnost svih republika i autonomnih pokrajina, pri čemu je svaka od njih imala pravo

veta. Ustavom je svakom narodu zajamčeno pravo na samoodređenje, što je uključivalo i pravo na odcjepljenje (Tomac, 1986).

Ustavna definicija samoupravnog socijalizma nadopunjena je 1976. Zakonom o udruženom radu. Uspostavljen je sustav dogovorne ekonomije kao treći put između tržišne i planske ekonomije. Dogovorna ekonomija temeljila se na udruženom radu, čiji su sastavni dijelovi bili osnovne organizacije udruženog rada (OOUR-i), samoupravni sporazumi i društveni dogovori te samoupravne interesne zajednice (SIZ-ovi) kao tijela u kojima su se postizali dogovori (Cvjetičanin, 1991). Uvedeno je odlučivanje putem delegatskog sustava. Povećao se broj tijela koja su donosila odluke, a njihovi članovi bili su delegati izabrani od strane građana i kolektivnih tijela (Cvjetičanin, 1991). Delegatski sustav postojao je na svim razinama, od općina do federacije, i njime se moć odlučivanja htjela prepustiti u ruke radnog naroda, prema čijim uputama su delegati trebali djelovati. Uloga Saveza komunista u tom procesu trebala je biti idejna. On je trebao biti avangarda koja ne djeluje u okvirima postojeće stvarnosti, nego oblikuje ideje kojima se stvarnost nastoji prilagoditi. Ideja koju se nastojalo ostvariti u ovom slučaju bila je ideja o društvu bez države. Socijalizam bi predstavljao prijelazno razdoblje u kojem bi država trebala proći kroz proces odumiranja, odnosno podruštvljavanja, kako bi naposljetku državne institucije zamijenila asocijacija slobodnih proizvođača (Jović, 2003).

Kako se u takvom društvenom uređenju gledalo na pitanje nacija? Glavni idejni tvorac takvog uređenja, Edvard Kardelj, smatrao je da je Jugoslavija zapravo interesna zajednica, koju ne povezuje južnoslavenski identitet njezinih naroda, nego činjenica da su ti narodi premali da bi mogli samostalno funkcionirati (Jović, 2003). Za Kardelja Jugoslavija nije bila nešto neminovno. Ona je postojala zato što je u dotičnom trenutku zadovoljavala interese jugoslavenskih naroda. S prestankom Hladnog rata i razvojem međunarodnih integracija, smatrao je Kardelj, ona će se transformirati, a njezini narodi će se uključiti u neke nove asocijacije (Jović, 2003). Ipak, u ovom trenutku Jugoslavija je još uvijek potrebna njezinim narodima, a zanemarivanje činjenice da u njoj žive različite nacije moglo je dovesti do njezine propasti. S obzirom da je smatrao da svaka nacija teži svojoj državi, Kardelj je nastojao definirati Jugoslaviju kao zajednicu nacionalnih država socijalističkog karaktera (Jović, 2003).

2.2. Proturječnosti samoupravnog socijalizma

Namjeravajući stvoriti društveno uređenje bez države, jugoslavenski komunisti su oblikovali sustav prepun proturječnosti. Prije svega, nije se vodilo računa o nekim važnim pitanjima. Zanemareno je pitanje društvenih pretpostavki odumiranja države, a pogotovo se nije raspravljalo o tome zašto bi uopće država trebala odumrijeti (Cvjetičanin, 1986). Samoupravljanje i s njim povezana težnja za odumiranjem države nisu došli odozdo nego odozgo. Uvođenje samoupravljanja je zapravo bila društvena promjena koja nije bila autentična, nego ju je proveo partijski vrh prema modelu projekt – realizacija. Osim što niti jedna velika društvena promjena nije ostvarena na taj način, problem je bio i u funkciji pravnih normi. Njihova funkcija bi trebala biti reguliranje postojećeg društvenog stanja, a ne oblikovanje nove stvarnosti. U samoupravljanju je zadatak pravnih normi bio oblikovanje nove stvarnosti i zbog toga su one imale više ideološku nego pravnu prirodu (Županov, 1989).

Organizacijski okvir samoupravljanja trebao bi se protezati kroz tri razine: razinu radne grupe (mikro razinu), razinu radne organizacije (mezo razinu) i razinu društva (makro razinu). U jugoslavenskom slučaju, mikro razina je bila potpuno zanemarena, a upravo je ona temelj samoupravljanja jer sadrži najveći stupanj znanja i motivacije radnika (Županov, 1989). S druge strane, razina radne organizacije, odnosno poduzeća, na koju se stavljao najveći naglasak, imala je problem oko definicije. Dugo je u jugoslavenskom društvu postojala dilema oko toga treba li se poduzeće definirati kao ekonomski subjekt ili kao društvena grupa. Ustavom iz 1974. i Zakonom o udruženom radu poduzeće je definirano kao društvena grupa. To je dovelo do pojave poduzeća bez vlastite imovine i kapitala koja su živjela od kredita. Takva poduzeća je ugledni ekonomist Branko Horvat nazvao „ekonomskim monstrumima“ (Županov, 1989).

Na čelu poduzeća nisu bili profesionalci, nego je upravljanje poduzećima definirano kao amaterska djelatnost koju obavljaju svi radnici putem zborova ili radničkih savjeta. Ipak, svako poduzeće imalo je direktora, a u načelu je osnovni preduvjet za doći na taj položaj bila politička podobnost, a ne stručnost. Djelatnost takvih direktora bila je prvenstveno usmjerena na održavanje poduzeća na životu kako bi se održavanjem radničkih plaća sačuvao socijalni mir, a ne na profit i ekonomski napredak. Direktori su često manipulirali radnicima i kršili njihovu volju, jer je njihova stvarna vlast bila veća od nominalne vlasti radnika (Županov, 1989). Delegatski sustav, iako je trebao radnicima omogućiti donošenje političkih odluka posrednim putem, uglavnom nije ispunjavao svoju funkciju. Najveći broj delegata nije bio odabran od strane radnika, nego od strane vladajuće partije i njezine naputke su slijedili. Problem s je bio i

u tome što su se radnici putem svojih delegata uglavnom bavili pitanjima vezanima uz rad, zanemarujući politička i ekonomska pitanja (Golubović, 1988).

Stoga je samoupravljanje bilo organizirano kao koalicija između političke birokracije i tradicionalne radničke klase. Radnici su imali zajamčeno radno mjesto i osobni dohodak, a pred njih nije bio postavljen imperativ kvalitete u proizvodnji. Tradicionalna radnička klasa, sastavljena od fizičkih radnika, imala je povijesnu ulogu u izgradnji socijalizma i ona je osiguravala legitimitet partijskoj birokraciji. Takvi uvjeti bili su puno pogodniji za razvoj etatizma nego za razvoj samoupravljanja (Županov, 1989). Ovlasti vladajuće partije i dalje su ostale visoke. Imala je snažan utjecaj na sindikat, koji je trebao biti tijelo koje štiti radnike, a zapravo je često funkcionirao kao tijelo koje promovira partijsku politiku (Golubović, 1988). Partija je imala presudnu ulogu u procesu odabira kadrova, a često su njezine odluke imale veću težinu nego odluke državnih tijela. Zapravo je ona istovremeno oblikovala normativna rješenja i jedina je imala mogućnost njihove kritike. Time se njezin monopol u društvu nije smanjivao, iako je ideja bila da ga treba postupno ukidati (Cvjetičanin, 1991).

Posljedica Ustava iz 1974. bilo je razbijanje kohezije jugoslavenske privrede. Umjesto da međusobno surađuju kako bi pridonijeli razvoju jugoslavenske privrede u cjelini, različiti OOUR-i su uglavnom nastojali zadovoljiti vlastite kratkoročne interese, koji su se odnosili na povećanje dohotka i osobnu potrošnju. Svojevrsna sebičnost u privredi postojala je i na široj razini. Iako se zagovaralo jedinstvo jugoslavenskog tržišta, istovremeno je naglašavanjem ideja o nacionalnim ekonomijama te davanjem većih ovlasti republikama i autonomnim pokrajinama, došlo do zatvaranja ekonomije u republičke i pokrajinske granice. Umjesto jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, stvorena je atomizacija (Cvjetičanin, 1991). Atomizacija nije bila prisutna samo u privredi, nego i u politici. Jačanjem ovlasti republika i autonomnih pokrajina povećao se i značaj republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista. Svaka od tih organizacija imala je vlastite ideološke postavke, a okretanje nacionalizmu i pronalaženje krivca za neuspjeh vlastite republike ili pokrajine u drugim republikama i pokrajinama bilo je česta strategija. Tako je umjesto jednog Saveza komunista u Jugoslaviji praktički postojalo osam različitih Saveza komunista. Takav oblik političkog uređenja nazivao se policentričnim etatizmom (Cvjetičanin, 1991).

2.3. Socijalne razlike u jugoslavenskom društvu

Sve prethodno navedene proturječnosti bile su sporedne u usporedbi s najvećom od proturječnosti koju je u sebi imao jugoslavenski socijalizam. Svaki socijalizam trebao bi težiti postizanju jednakosti. Zapravo, socijalizam, budući da je zamišljen kao besklasno društvo, bez jednakosti nema smisla (Jović, 2003). U jugoslavenskom socijalizmu je načelo jednakosti bilo naglašeno. Jedan od deset stupova jugoslavenskog legitimiteta bilo je i načelo ravnopravnog ekonomskog razvoja Jugoslavije uz preraspodjelu resursa iz bogatijih u siromašnije krajeve (Williams, 1998). Jugoslavija je osnovana kao država sastavljena od različito razvijenih krajeva. Primjerice, 1918. je svega 8 % stanovništva Jugoslavije bilo zaposleno u industriji, s time da je u najrazvijenijoj Sloveniji u industriji radilo 21 % ljudi, a na najmanje razvijenom Kosovu samo 5 %. Za vrijeme prve Jugoslavije nije ostvaren značajniji industrijski napredak, tako da je druga Jugoslavija u doba svoje uspostave bila pretežno agrarna zemlja, neravnopravno razvijena (Gatarić, 1988).

U drugoj Jugoslaviji se otpočetak nastojalo popraviti takvo stanje. Budući da je bila organizirana kao federacija u kojoj su živjeli različiti narodi kojima se priznavao vlastiti identitet i među kojima se naglašavala ravnopravnost, trebalo je osigurati i ekonomsku ravnopravnost tih naroda (Gatarić, 1988). Već u ranim fazama jugoslavenskog socijalizma nastojalo se provesti industrijalizaciju siromašnijih krajeva poput Makedonije, BiH i Kosova. Otvarale su se tvornice, najčešće u sektoru teške industrije. One su imale puno veći politički nego ekonomski značaj i nisu značajnije pridonijele razvoju tih krajeva (Williams, 1998). Druga mjera bila je preraspodjela prihoda na način da su razvijenije republike dio svojih prihoda davale nerazvijenijim republikama kao ekonomsku pomoć. Razvijenije republike su često tu preraspodjelu promatrale kao rasipanje sredstava koje se negativno odražava na jugoslavensku ekonomiju (Hudson, 2003).

Osnovni problem bio je u tome što se unatoč svim tim mjerama nejednakost nije smanjivala nego povećavala. Tako je 1953. najrazvijenija Slovenija bila 3,5 puta razvijenija nego najmanje razvijeno Kosovo, a 1989. osam puta. To se nikako nije moglo uklopiti u marksističku teoriju prema kojoj je ekonomska jednakost nužan preduvjet političke jednakosti (Jović, 2003). Za precizniji prikaz nejednakosti među različitim dijelovima Jugoslavije možemo upotrijebiti podatke koje navodi Gatarić (1988), a koji svjedoče o različitim dimenzijama nejednakosti. S jedne strane stoje Slovenija, Hrvatska i Vojvodina kao razvijeni

dijelovi Jugoslavije, a s druge Crna Gora, Makedonija, BiH i Kosovo kao nerazvijeni dijelovi (Gatarić, 1988).

Razvijeniji dijelovi imali su veći udio radnika u ukupnom broju stanovnika. 1980. godine je u Sloveniji na 1.000 stanovnika dolazilo 424 radnika, u Hrvatskoj 316, u Vojvodini 281, u Srbiji bez autonomnih pokrajina 264, u Makedoniji i Crnoj Gori po 231, u BiH 211, dok je najmanje radnika na 1.000 stanovnika imalo Kosovo, 119. Jugoslavenski prosjek bio je tada 266 radnika na 1.000 stanovnika (Gatarić, 1988). Nejednakost se uočavala i u vrijednosti društvenog proizvoda 1980. godine. Vrijednost društvenog proizvoda po glavi stanovnika na razini Jugoslavije iznosila je 17.000 dinara. Vrijednost društvenog proizvoda po glavi stanovnika u Sloveniji iznosila je 34.200 dinara, u Hrvatskoj 21.400 dinara, u Vojvodini 19.400 dinara, u Srbiji bez autonomnih pokrajina 16.800 dinara, u Crnoj Gori 13.600 dinara, u Makedoniji 11.300 dinara, u BiH 11.000 dinara, dok je vrijednost društvenog proizvoda po glavi stanovnika na Kosovu iznosila samo 4.900 dinara (Gatarić, 1988).

Kad je riječ o nezaposlenom stanovništvu, 1981. je na razini cijele Jugoslavije od ukupnog broja radno sposobnih ljudi bilo 5,5 % nezaposlenih. U Makedoniji ih je bilo najviše. Svaki deseti radno sposobni stanovnik Makedonije bio je nezaposlen, dok je na Kosovu svaki trinaesti radno sposobni stanovnik bio nezaposlen. Stanje je bilo znatno bolje u Hrvatskoj, gdje je nezaposlen bio svaki četrdeseti radno sposobni stanovnik, i u Sloveniji, gdje je nezaposlen bio svaki stoti radno sposobni stanovnik (Gatarić, 1988). O bogatstvu naroda svjedoče i vrijednosti štednih uloga u dinarima i devizama. Prosječna vrijednost štednih uloga u dinarima je po glavi stanovnika u cijeloj Jugoslaviji 1981. iznosila 8.633. U Sloveniji je prosječna vrijednost štednje iznosila 17.811, u Hrvatskoj 11.283, u Makedoniji 10.495, u Vojvodini 9.978, u Srbiji bez autonomnih pokrajina 7.778, u Crnoj Gori 6.641, u BiH 4.063 i na Kosovu 1.493 dinara (Gatarić, 1988). Prosječna vrijednost devizne štednje po glavi stanovnika, preračunata u dinare, je 1981. u cijeloj Jugoslaviji iznosila 14.272. Najveći iznos bio je u Hrvatskoj, 23.108 dinara, zatim u Sloveniji 16.789, u Srbiji bez autonomnih pokrajina 14.403, u Makedoniji 13.578, u BiH 11.609, u Vojvodini 7.450, u Crnoj Gori 7.167 i na Kosovu 4.250 dinara (Gatarić, 1988).

2.4. Egalitarni sindrom

Iz navedenih podataka vidljivo je postojanje ekonomske nejednakosti među jugoslavenskim republikama i autonomnim pokrajinama. Međutim, nije važna samo

nejednakost, nego i način na koji ljudi tu nejednakost doživljavaju (Jović, 2003). O toj problematici moguće je zaključivati pomoću koncepta kojeg Županov (1987) naziva egalitarnim sindromom. Egalitarni sindrom predstavlja skup vrijednosnih orijentacija koje podrijetlo vuku još iz tradicionalnih seljačkih zajednica, ali ne nestaju nakon pojave industrijskog društva. Ukratko rečeno, radi se o shvaćanju prema kojem u društvu postoji ograničena količina resursa koja se ne može povećati. Zbog toga se pojavljuju redistributivna etika i norma egalitarne raspodjele kao izraz težnje za jednakošću. U socijalističkom društvu zadatak redistribucije kako bi se postigla jednakost preuzima država (Županov, 1987).

Ako pretpostavimo da je egalitarni sindrom bio vrijednosna orijentacija većine ljudi u Jugoslaviji, možemo pretpostaviti i što su oni očekivali od samoupravljanja. Pretpostavka bi bila da su očekivali sustav u bez naglašenih socijalnih razlika, kako na pojedinačnoj razini tako i na razini republika i pokrajina. To i jest smisao socijalizma, a takva je bila i službena jugoslavenska politika. Sukladno egalitarnom sindromu, ljudi su od države očekivali osiguranje jednakosti. Što su umjesto toga dobili? Dobili su državu u kojoj dominira partijska birokracija, iako bi trebala postupno nestajati. Ta birokracija je imala vodeći položaj u društvu, ali nije uspijevala ispuniti očekivanja građana. Iako se govorilo o odumiranju države, zapravo su odumirale one funkcije države koje su trebale ostati, poput cjelovite ekonomije, unutarnje sigurnosti i institucija pravne države, a zadržao se etatizam (Jović, 2003). Savezna država bila je praktički nemoćna u odnosu na republike i autonomne pokrajine, koje su se često ponašale kao zasebne države sa zasebnim partijskim vodstvima. Među republikama i pokrajinama postojale su značajne razlike u stupnju razvijenosti, a narod nije mogao očekivati od savezne države rješenje tog problema.

2.5. Fragmentacija jugoslavenskog društva

Samoupravljanje je oblikovalo društvo koje je bilo ekonomski neuspješno, i što je još važnije, fragmentirano. Moguće je izdvojiti tri vrste fragmentacije u jugoslavenskom društvu. To su ekonomska, nacionalno-etnička i fragmentacija radničke klase (Katunarić, 1988). Ekonomska fragmentacija je posebno došla do izražaja nakon uvođenja Ustava iz 1974. Tada je došlo do sve većeg odvajanja razvijenih republika od nerazvijenih. Razvijene su nastojale ostvariti veći ekonomski napredak, pri čemu su odbacivale suradnju s nerazvijenima tvrdeći da ona potiče etatizam i radije su se okretale ekonomskoj suradnji s inozemstvom. Nerazvijene republike su htjele popraviti svoj ekonomski položaj, ali nisu bile spremne uvoditi velike promjene u vlastitu privredu niti odbaciti ovlasti koje im je unutar federacije davao Ustav. Iako

je jugoslavenska ekonomija trebala biti jedinstvena, među uspješnim poduzećima iz istih privrednih grana često je postojala konkurencija koja je ometala udruživanje (Katunarić, 1988).

Nacionalno-etnička fragmentacija bila je u suprotnosti s idejom jugoslavenske vladajuće elite prema kojoj bi granice između republika i pokrajina trebale spajati, a ne razdvajati. Vladajuća partija bila je multinacionalna i jedna od njezinih zadaća bila je održavanje ravnoteže u policentričnom sustavu i posredovanje u međunacionalnim napetostima na svim razinama (Katunarić, 1988). U nacionalizmu i etnocentrizmu različiti društveni slojevi mogu pronaći odgovor na pitanja koja ih opterećuju. Viši slojevi ih mogu iskoristiti za učvršćivanje ili jačanje svoje moći, a niži slojevi za popravljivanje svojeg položaja. Budući da imaju veću društvenu moć, viši slojevi naglašavaju nacionalizam, a niži ih pokušavaju slijediti (Katunarić, 1988). To je u Jugoslaviji bilo vidljivo u velikoj angažiranosti republičkih i pokrajinskih političkih elita oko ispunjavanja interesa vlastite republike ili pokrajine, pri čemu su im podršku davali širi slojevi (Katunarić, 1988). Već smo utvrdili da je jugoslavensko društvo zadržalo određene karakteristike tradicionalnih društava. Nacionalizam i etnocentrizam dobro uspijevaju u takvim zajednicama, budući da one posjeduju kolektivnu svijest koja odbacuje sukobe unutar zajednice i pronalazi krivce izvan nje. To je shvaćanje prema kojem su za sve loše što se događa unutar zajednice krivi drugi (Katunarić, 1988).

Treća vrsta fragmentacije u jugoslavenskom društvu bila je fragmentacija radničke klase. Radnici su u socijalističkom društvu trebali imati vodeće mjesto. U početku su bili zainteresirani za samoupravljanje, očekujući da će biti plaćeni po učinku. Međutim, to nije bilo ostvarivo u manje uspješnim poduzećima. Ipak, postojala je težnja prema izjednačavanju prihoda pa je intervenirala državna birokracija, i to tako što je odobrila slobodno povećanje direktorskih plaća, dok je radničke plaće ograničila (Katunarić, 1988). To je smanjilo interes radnika za samoupravljanje. Procesi snažnog povezivanja državne birokracije s upravama poduzeća i slabljenja sindikata doveli su do dodatnog pada interesa. Radnici su se tada okrenuli zaradi izvan posla, što je izazvalo klasnu podjelu među njima, ovisno o visini dodatnog prihoda. Zbog toga je u Jugoslaviji umjesto jedinstvene radničke klase, praktički postojao jako velik broj različitih radničkih klasa (Katunarić, 1988).

2.6. Jugoslavenska kriza osamdesetih

Osamdesetih godina je jugoslavensko društvo upalo u tešku krizu iz koje se nije uspjelo izvući. Sedamdesetih godina država je uzela velik broj kredita, a tako dobiven novac uglavnom

se trošio neracionalno. Početkom osamdesetih krediti su došli na naplatu. 1979. je vanjski dug Jugoslavije iznosio 3,7 milijardi dolara, a već 1980. 18 milijardi (Hudson, 2003). Kao posljedica krize osamdesetih godina pojavili su se inflacija i pad životnog standarda, ali važno je bilo i to što je s vremenom jugoslavenska javnost sve više doznavala o neracionalnim postupcima u ekonomiji koji su doveli do krize (Denich, 2003). Kriza je pokazala neuspjeh samoupravljanja i potaknula je pojavu alternativnih koncepcija, pogotovo stoga što vlast nije bila sklona temeljitim reformama kojima bi se kriza prevladala. Kod pojave alternativnih koncepcija posebno značajnom se pokazala prethodno spomenuta nacionalno-etnička fragmentacija jugoslavenskog društva.

Vrlo često se u objašnjenjima raspada Jugoslavije kao važan čimbenik navodi nacionalizam kod jugoslavenskih naroda. Njegova uloga u raspadu Jugoslavije se nikako ne smije podcijeniti, no potrebno je postaviti pitanje odakle je on došao, odnosno što je potaknulo njegovu pojavu. Jugoslavija je priznavala postojanje različitih naroda i narodnosti i nastojala im je osigurati prava. Međutim, od nacionalizma se u Jugoslaviji strahovalo i nastojalo se spriječiti njegovo širenje. Pritom su se kao opasnost navodili unitaristički i separatistički nacionalizam. Unitaristički nacionalizam odnosio se na težnje za brisanjem nacionalnih razlika unutar Jugoslavije i za uspostavom jedinstvene jugoslavenske nacije. Separatistički nacionalizam bio je povezan s traženjem većih nacionalnih prava pojedinačnih jugoslavenskih naroda, što je moglo dovesti do težnje za njihovim odvajanjem od Jugoslavije. Obje vrste nacionalizma smatrale su se antisocijalističkima (Jović, 2003). Nacionalizam je ideologija koja teži uspostavi i očuvanju nacionalne države. Ona homogenizira narod, a posebno do izražaja dolazi u vremenima krize, kad se javlja kao alternativa vladajućem društvenom poretku (Jović, 2003). Jugoslavija nije zabranjivala nacionalne identitete, nego im je davala priliku da dođu do izražaja djelovanjem republičkih i pokrajinskih političkih vodstava, koja su nastojala zadovoljiti interese svojeg naroda, često ih stavljajući iznad federalnih interesa, pri čemu su se često za neuspjeh vlastite nacije krivili drugi. Stoga bi se moglo reći da su nacionalizmi u Jugoslaviji cijelo vrijeme bili prisutni u određenoj mjeri. Međutim, osamdesetih godina povećao se njihov značaj zbog nezadovoljstva postojećim društvenim uređenjem.

S pojavom teške krize vremenski se poklopila Titova smrt, čime je Jugoslavija izgubila možda i najčvršći temelj na kojem je počivala. Tito je bio jedan od deset stupova jugoslavenskog legitimiteta prema Williamsu. On je bio personifikacija države i jamac zaštite njezinog unutarnjeg poretka. On je zapravo obnašao tip vlasti koju Weber naziva karizmatikom

vlašću (Williams, 1998). To je vlast kod kojeg se nositelju vlasti pripisuju iznimne osobine koje ne posjeduje svatko i promatra ga se kao vođu. Takav tip vlasti karakterističan je za tradicionalna društva koja nisu u potpunosti prošla kroz procese modernizacije (Blažević, 2003).

Titova uloga karizmatskog vođe posebno je naglašena nakon uvođenja Ustava iz 1974. Njegove političke ovlasti tada su smanjene uvođenjem Predsjedništva SFRJ i Predsjedništva CK SKJ. Od tog vremena sve se više naglašavao njegov status ikone, a sve manje njegov status stvarnog političkog vođe. U posljednjim godinama Titovog života jugoslavensko vodstvo nastojalo mu je pripisati status božanstva i što više ga izgurati iz procesa donošenja važnih političkih odluka (Jović, 2003). Nakon njegove smrti, u jugoslavenskoj javnosti je dominirao slogan „I poslije Tita – Tito“, što je značilo da će se državu nastaviti i dalje voditi prema onim načelima koja je on ustanovio. Međutim, na Titovo mjesto nije došao neki novi karizmatični vođa, nego je vodeći položaj u državnoj vlasti preuzelo osmeročlano Predsjedništvo SFRJ, sastavljeno od po jednog predstavnika iz svake republike i autonomne pokrajine. Tako se nastojala očuvati politička ravnopravnost svih sastavnih dijelova Jugoslavije, a važne odluke su se trebale donositi usuglašavanjem. Česti suprotstavljeni interesi različitih republika i autonomnih pokrajina doveli su do toga da je proces donošenja odluka unutar Predsjedništva bio otežan i da nije bilo jasno određenog cilja jugoslavenske politike (Udovički i Torov, 2000).

Među različitim dijelovima jugoslavenske federacije pojavljivale su se tenzije. Najznačajnija od svih bila je ona između Srbije i Slovenije, koja je krajem osamdesetih prerasla u otvoreni sukob (Hudson, 2003). U nastavku ćemo pokušati taj sukob prikazati kao sukob nacionalizama. Slovenski i srpski nacionalizam bili su radikalno različiti. Dok je prvi težio reformi federacije u smjeru veće liberalizacije i demokratizacije, drugi je težio promjenama Ustava iz 1974. kojima bi se ostvarila centralizacija i kojima bi Srbija ponovno preuzela vodeću ulogu u Jugoslaviji. Iako su sadržajno bili potpuno različiti, ta dva nacionalizma su imala jednu zajedničku osobinu. I jedan i drugi su se pojavili kao izraz nezadovoljstva postojećim prilikama u Jugoslaviji.

3. Nacionalizam kao alternativa – Srbija protiv Slovenije

3.1. Srpski nacionalizam

Od svih jugoslavenskih republika, Srbija je bila u najspecifičnijem položaju. Srbi su bili najbrojniji narod u državi, ali ipak nedovoljno brojni da bi bili većina. Također, znatan broj ih je živio izvan Srbije. Druge republike, čak i pokrajine, zahvaljujući Ustavu iz 1974., u određenoj mjeri su funkcionirale kao samostalne države, no to nije bio slučaj sa Srbijom. Ona je unutar sebe imala dvije autonomne pokrajine, Vojvodinu i Kosovo, kojima je Ustav jamčio visok stupanj samostalnosti. Iako su formalno bile dio Srbije, njihove političke elite su se bavile vlastitim, pokrajinskim interesima, pritom često zanemarujući interese Srbije. One su mogle utjecati na unutarnju politiku Srbije, dok Srbija na njihove nije mogla. Dok su druge republike nakon donošenja Ustava 1974. prolazile kroz proces unutarnje konsolidacije, Srbiji je prijetio raspad (Jović, 2003).

Svega godinu dana nakon Titove smrti Jugoslaviju je potresla velika kriza kad su izbile demonstracije na Kosovu. Kosovo je bilo specifično po tome što je imalo izrazito visoku stopu nataliteta i stoga vrlo velik broj mladog stanovništva. Međutim, istovremeno je bilo i daleko najnerazvijeniji dio Jugoslavije, što je značilo da je budućnost tih mladih ljudi bila vrlo neizvjesna (Jović, 2003). U demonstracijama je do izražaja došao albanski nacionalizam, koji se pojavio kao odgovor na probleme Albanaca u Jugoslaviji. Prosvjednici su tražili uzdizanje Kosova na razinu republike, a neki su tražili sjedinjenje Kosova s Albanijom (Hudson, 2003). Albanski nacionalizam pojavio se kao posljedica nezadovoljenog egalitarnog sindroma. Kosovski Albanci su u Jugoslaviji imali čitav niz prava. Dominirali su u javnim institucijama na Kosovu, poput Saveza komunista, policije i sudova, a albanski jezik se priznavao kao službeni (Hudson, 2003). Međutim, zbog izraženog ekonomskog zaostajanja, činilo im se da žive lošije od ostatka Jugoslavije i gledali su prema Albaniji u kojoj je u to doba vladao radikalni egalitarizam. Iako je i sama bila izrazito siromašna zemlja, svi njezini stanovnici su imali jednako i zato su je kosovski Albanci promatrali kao uzor (Jović, 2003).

Kosovski Albanci su smatrali da ne mogu ekonomski napredovati dok Kosovo ne postane republika i vjerovali su da njihov zahtjev nije neopravdan. Bili su većina na Kosovu i broj im se povećavao, dok se broj Srba smanjivao. Bilo ih je više nego Makedonaca i Crnogoraca i skoro više od Slovenaca, a Jugoslavija nije bila definirana kao država isključivo južnih Slavena (Jović, 2003). Srpsko-albanski odnosi su se nastavili pogoršavati i nakon

prestanka demonstracija. Tom pogoršanju pogodovalo je daljnje zaoštavanje ekonomske krize u Jugoslaviji. U vremenu u kojem se za svako radno mjesto vodila velika borba, Srbi i Albanci bili su konkurenti za dobivanje posla, što je dodatno zaoštrilo njihove odnose. Tijekom osamdesetih godina je velik broj Srba i Crnogoraca iselio s Kosova i počelo se govoriti o teroru koji Albanci vrše kako bi naveli Srbe na napuštanje Kosova. To je potaknulo Srbe na jačanje vlastitog nacionalizma (Hudson, 2003).

Kao što smo već rekli, nacionalizam posebno dolazi do izražaja u vremenima krize, kad služi kao sredstvo mobilizacije naroda, a koriste ga i viši i niži društveni slojevi za zadovoljavanje svojih interesa. I ako se zanemari teška ekonomska kriza u cijeloj Jugoslaviji i demonstracije na Kosovu, stanje u Srbiji nakon uvođenja Ustava iz 1974. definitivno se može opisati kao krizno. Srbija je bila republika koja je trebala služiti kao nacionalna država najbrojnijeg naroda u Jugoslaviji. Kosovo i Vojvodina trebali su biti njezini sastavni dijelovi, ali u stvarnosti nije bilo tako, nego su unutar Srbije praktički postojale tri republike. Nije stoga neobično što se u Srbiji razvio nacionalizam i nije slučajno što ga je potaknulo baš pitanje Kosova.

Uloga Kosova je u srpskom nacionalnom identitetu mitska. Kosovska bitka iz 1389., kao središnji događaj u srpskoj povijesti (Zirojević, 2000), predstavlja početak i kraj srpskog nacionalizma. Srpski nacionalizam se temelji na prisjećanju na srednjovjekovno srpsko carstvo, što uključuje i težnju za njegovom obnovom (Biserko, 2012). Ta je težnja donekle i bila ostvarena u prvoj Jugoslaviji. Nakon njezine uspostave svi Srbi su se našli u istoj državi, a njezino centralističko uređenje i srpska dominacija dovele su do toga da je ta Jugoslavija zapravo bila isto što i Velika Srbija (Banac, 2001). No važnost Kosova je u tome što Kosovska bitka i legenda o njoj u srpskoj nacionalnoj svijesti označavaju trenutak kad je originalno srpsko carstvo propalo, a Srbi su porobljeni od strane Turaka (Zirojević, 2000). Važan dio kosovskog kulta predstavlja težnja za vraćanjem Kosova i provođenjem osвете nad onima koji su ga porobili, pri čemu se misli na Albance, ali i na muslimane općenito (Biserko, 2012).

Odnosi na Kosovu su kroz povijest bili takvi da je uvijek jedna strana dominirala nad drugom. Tijekom stoljeća turske vlasti dominirali su Albanci. Njihov broj se povećavao te su oni sredinom 19. stoljeća nadmašili Srbe po brojnosti. Nakon što je Kosovo 1913. ponovno došlo u ruke Srbije, nastojalo ga se učiniti etnički čistim. Kako bi se potaknulo iseljavanje Albanaca, provedene su mjere koje su često prelazile granice otvorenog terora. Međutim, cilj nije ostvaren (Biserko, 2012). Za vrijeme Drugog svjetskog rata Kosovo i Albanija bili su

ujedinjeni pod talijanskom okupacijom. Za to vrijeme u prednosti su bili Albanci koji su surađivali s Talijanima. Međutim, nakon uspostave druge Jugoslavije, situacija je za njih ponovno postala nepovoljna. Vlast ih je promatrala s nepovjerenjem i strahovala je da bi mogli raditi protiv Jugoslavije, a u korist Albanije. Stoga ih se nastojalo izolirati od ostalog stanovništva Jugoslavije. Ometala se njihova kulturna emancipacija i obnovili su se planovi za njihovo iseljavanje (Biserko, 2012).

Položaj im se znatno popravio 1966., kad je Tito s vlasti smijenio Aleksandra Rankovića, šefa tajne policije koji je imao vodeću ulogu u provođenju represije nad Albancima. Taj događaj se smatra trenutkom kad je započeo politički život Albanaca u Jugoslaviji. Ipak, dijalog između njih i Srba ni tada nije uspostavljen, nego su i dalje ostali međusobno izolirani (Biserko, 2012). 1968. su na Kosovu prvi put pokrenute demonstracije na kojima se tražio status republike. Ta težnja nije ispunjena, ali je došlo do ustavnih promjena kojima je pokrajina dobila vlastiti ustav. Konačno je Ustavom iz 1974. Kosovo dobilo status konstitutivnog dijela Jugoslavije, čime mu je omogućena velika samostalnost u odnosu na Srbiju (Biserko, 2012).

Ove promjene statusa Kosova, koje su vodile prema njegovom većem osamostaljivanju od Srbije u razdoblju dok su Albanci kao većinski narod na njemu dominirali, potaknule su srpski nacionalizam. Razdoblje kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina je u političkom vrhu Srbije bilo obilježeno ideološkim sukobom između konzervativnih i liberalnih komunista. Konzervativci su se zalagali za centraliziranu Jugoslaviju sa srpskom dominacijom. Smjena Rankovića bila je njihov najveći politički poraz. S druge strane, liberali su smatrali da bi se Srbija, ako želi postati moderna država, trebala prestati izjednačavati s Jugoslavijom. Za njih je Jugoslavija trebala počivati na institucionalnom sporazumu svih njezinih naroda. To bi Srbiji koristilo više nego centralizam (Biserko, 2012). Nakon sloma Hrvatskog proljeća došlo je do uklanjanja liberalnih političara iz političkih vodstava diljem Jugoslavije pa tako i u Srbiji. Prevlast su zadobili konzervativci, ali je Ustav iz 1974. izrađen prema načelima koja su zagovarali liberali (Biserko, 2012). Tako se stvorio određeni jaz u srpskoj politici, između stavova političke elite i stvarnog stanja. Taj jaz se popunjavao nacionalizmom usmjerenim protiv postojećeg uređenja Jugoslavije.

Jednim dijelom je srpski nacionalizam poticala njezina politička elita. Tako je 1977. partijski vrh Srbije u javnost iznio dokument nazvan *Plava knjiga*, koji je navodio primjere problema koje Srbija ima u odnosu prema pokrajinama. Kosovski političari su taj dokument proglasili „Biblijom srpskog nacionalizma“ (Jović, 2003). Međutim, još važniju ulogu u širenju

srpskog nacionalizma imali su disidenti (Pavković, 2000). Vodeći među njima bio je Dobrica Ćosić, književnik i član konzervativnog krila Saveza komunista Srbije. On je bio žestoki protivnik smjene Rankovića, tvrdeći da se srpski narod identificira s njim i da ga smatra simbolom srpstva. Protivio se albanskim zahtjevima za republikom smatrajući ih antisrpskima. Krajem šezdesetih napustio je Savez komunista i okrenuo se širenju duhovnog jedinstva srpskog naroda. Surađivao je s različitim disidentskim skupinama i u svojim književnim djelima iznosio misao prema kojoj je cijela srpska povijest zapravo tragedija srpskog naroda (Biserko, 2012). U svojem romanu *Vreme smrti* Ćosić je izrazio osnovnu misao srpskog nacionalnog programa s kraja 20. stoljeća. Ona kaže da, s obzirom da srpska država nije imala snage u svoj sastav uključiti sve teritorije na kojima Srbi žive izmiješani s drugim narodima, potrebno je srpsku državu proširiti prema sjeverozapadu (Biserko, 2012).

Ćosić je tvrdio da su Srbi dobili ratove za uspostavu Jugoslavije, ali su izgubili u miru. Odbacivao je avnojske granice Srbije i zalagao se za načelo samoodređenja naroda, a ne republika. Problem s avnojskim granicama bio je taj što su Srbi živjeli u nekoliko republika i srpski nacionalisti su smatrali da bi eventualnim raspadom Jugoslavije srpski narod došao u situaciju da živi u nekoliko država, a da njegov položaj u svakoj od njih bude nepovoljan. Zbog raspršenosti srpskog naroda diljem Jugoslavije, Ćosićeva ideja o samoodređenju naroda bila je izuzetno problematična. On je smatrao da bi srpski narod to pravo trebao ostvariti ne samo u Srbiji, nego i u Hrvatskoj, BiH, Crnoj Gori, Makedoniji i na Kosovu, što bi neminovno dovelo do sukoba (Biserko, 2012).

Osamdesetih godina se razvila snažna propaganda usmjerena protiv kosovskih Albanaca. Tvrđilo se da oni čine zločine nad Srbima, uključujući protjerivanja i silovanja. Ćosić je 1986. organizirao peticiju koju je potpisao velik broj srpskih intelektualaca, uključujući i neke od vodećih ličnosti iz redova Srpske pravoslavne crkve. U peticiji se prvi put događaji na Kosovu opisuju kao genocid nad Srbima. Navodi se da je 200.000 Srba i Crnogoraca bilo prisiljeno napustiti Kosovo zbog albanskog terora, provođenog s ciljem etničkog čišćenja Kosova od Srba. Ta peticija označila je prvo okupljanje srpske inteligencije oko pitanja stanja na Kosovu (Biserko, 2012).

Presudan događaj u procesu rasplamsavanja srpskog nacionalizma osamdesetih godina bilo je objavljivanje nacrtu Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). Memorandum je, na tragu Ćosićevih ideja, navodio probleme s kojima se susreću Srbi, a koji su posljedica državnog uređenja Jugoslavije. Autori Memoranduma smatrali su da je Srbija od

uspostave druge Jugoslavije namjerno dovođena u podređen položaj. Posljedica je to revanšističke politike partijskog vrha, koji je prihvatio stajalište Kominterne prema kojem su Srbi prije rata bili narod koji je ugnjetavao druge južne Slavene. Politika prema Srbiji opravdavala se shvaćanjem prema kojem slaba Srbija jamči jaku Jugoslaviju (Meier, 1999). Stoga se Srbiji uskratilo pravo na vlastitu državu. Osim što su unutar Srbije postojale autonomne pokrajine, Srbi su također živjeli i u drugim republikama gdje im se uskraćivalo pravo na razvoj vlastite kulture, jezika i pisma (Meier 1999).

Druga Jugoslavija je zapravo bila država po mjeri Slovenije i Hrvatske, koje su u nju ušle kao najrazvijenije i koje su se u njoj dodatno razvile. Na Srbiju je pao teret brige za nerazvijene republike, što je platila vlastitim ekonomskim zaostajanjem. Sloveniji i Hrvatskoj je pomoglo što su vodeće osobe u Jugoslaviji bili Tito i Kardelj, koji su se brinuli za njihove interese zanemarujući interese Srbije (SANU, 1986). Posebno žestoko su autori Memoranduma napadali Ustav iz 1974., tvrdeći da je njime uspostavljena konfederacija, a Srbija podijeljena na tri dijela. Autori Memoranduma su pozvali na ponovno uspostavljanje nacionalnog i kulturnog jedinstva srpskog naroda. Da bi se to ostvarilo, neophodno je bilo izmijeniti Ustav. Tražilo se formiranje federacije u kojoj bi bila zajamčena jednakost srpskog naroda te njegovo nacionalno i kulturno jedinstvo. Pritom se pozivalo na priznavanje prava na samoodređenje srpskog naroda bez obzira na to o kojoj republici se radilo (Meier, 1999).

Cilj nacionalizma je uspostava i očuvanje vlastite nacionalne države i on se u kriznim vremenima pojavljuje kao alternativa postojećem društvenom i političkom poretku. Memorandum SANU je očiti primjer toga. On jugoslavensku krizu sagledava iz perspektive srpskog naroda. Srpski narod je oštećen zbog pogrešaka u postojećem poretku. Kao rješenje navodi se uspostava nacionalne države srpskog naroda unutar Jugoslavije. Dakle, nacionalizam se nudi kao alternativa trenutnom stanju. Međutim, akademici iz SANU nisu mogli sami ostvariti tu ideju. To je morala učiniti politička elita. Sredinom osamdesetih godina u političkom vodstvu Srbije došlo je do određenih promjena. Iz tih promjena uzdignuo se Slobodan Milošević, koji će pokušati Jugoslaviju preoblikovati po mjeri srpskog nacionalizma.

Sredinom osamdesetih u partijskom vrhu Srbije došlo je do smjene generacija. Pripadnici mlađe generacije zalagali su se za provođenje mjera koje bi rezultirale afirmacijom tržišnih načela i većim ovlastima federacije kako bi se prevladala ekonomska i politička fragmentacija (Vladislavljević, 2008). Milošević je bio dio te generacije i imao je sve osobine koje je ta generacija cijenila. Bio je uspješan bankar s međunarodnim iskustvom. Radio je na

saniranju vanjskog duga Jugoslavije i činio se kao osoba koja može provesti prave mjere u razdoblju uznapredovale ekonomske krize. Bio je rječit, zalagao se za meritokraciju i u javnosti se predstavljao kao skroman čovjek, za razliku od Tita koji je bio poznat po hedonističkom stilu života (Vladislavljević, 2008). Zbog toga je izgledao kao pravi izbor za lidera.

Treba naglasiti kako je Milošević došao iz sustava. Njegov politički mentor bio je Ivan Stambolić, čelni čovjek Saveza komunista Srbije u prvoj polovici osamdesetih. U početku ga se promatralo kao tehnokrata koji se zalaže za reforme koje bi modernizirale Jugoslaviju (Meier, 1999). Njegovo okretanje prema nacionalizmu dogodilo se nakon posjeta Kosovu Polju u travnju 1987., kamo je poslan kako bi smirio prosvjed Srba. Svojim nastupom u toj prilici trenutno je zadobio simpatije frustriranog naroda. Nazivajući iseljavanje Srba i Crnogoraca s Kosova „posljednjim tragičnim egzodusom europskog stanovništva“, Milošević ih je pozvao na ostanak apelirajući na njihove nacionalne osjećaje: „Nećete valjda napustiti svoju zemlju jer se u njoj teško živi, jer su vas pritisli nepravda i poniženje. Nije nikad bilo svojstveno duhu srpskog i crnogorskog naroda da ustukne pred preprekama, da se demobilise kad treba da se bori, da se demoralise kad mu je teško. Treba da ostanete ovde i zbog predaka i zbog potomaka. Pretke biste obrukali, potomke razočarali.“ (Milošević, 1989: 143-144).

Nakon toga je započeo Miloševićev politički uspon, koji je kulminirao na Osmoj sjednici CK SK Srbije, kad je uspio srušiti Stambolića (Meier, 1999), optuživši njega i njegovu struju za preblag stav prema Albancima i neuspjeh u zaštiti teritorijalnog integriteta Srbije te neuspjeh u sprječavanju iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova (Hudson, 2003). Zatim je krenuo s uklanjanjem neistomišljenika koje je završilo pretvaranjem SK Srbije u središnju političku opciju srpskog nacionalizma (Banac, 2001). Milošević je htio ili preustrojiti Jugoslaviju tako da Srbija ponovno preuzme dominaciju u njoj, ili, ako to ne bi bilo moguće, proširiti Srbiju na sve prostore na kojima žive Srbi. Takva politika bila je usklađena s idejama iznesenima u Memorandumu SANU (Meier, 1999).

Jedno od glavnih sredstava kojima se u politici služio Slobodan Milošević bio je populizam. U širenju njegove popularnosti presudnu ulogu odigrali su mediji, posebno državna televizija te najstariji i najugledniji dnevni list u Srbiji, *Politika* (Udovički i Torov, 2000). Mediji su služili kao propagandna mašinerija koja je njegov program promovirala u javnosti, pri čemu se taj program može sažeti u tri osnovne točke. Prva je bila rekonstrukcija Jugoslavije kojom bi Srbija vratila kontrolu nad autonomnim pokrajinama, druga je bila suprotstavljanje liberalnim strujanjima u Sloveniji i Hrvatskoj, a treća je bila upozoravanje Srba u Hrvatskoj i

BiH na opasnost koja im prijete u slučaju da se Jugoslavija raspadne i da se oni nađu odvojeni od Srbije (Udovički i Torov, 2000).

Pred kraj 1987. jugoslavenska politika preselila se na ulice (Meier, 1999). U to vrijeme su masovne demonstracije postale česta pojava. Jedan dio tih demonstracija organizirali su nezadovoljni radnici, koji su se sve teže nosili s krizom. Radnici su u tim demonstracijama napadali trenutni vladajući sloj izvikujući parole poput „Hoćemo promjenu“, „Naša djeca su gladna“, „Dolje savezna vlada“, „Prodali ste Tita“ i slično (Vladislavljević, 2008). Druga skupina demonstracija bile su demonstracije koje su organizirali aktivisti iz redova kosovskih Srba. Tijekom osamdesetih godina se među kosovskim Srbima na razini običnih ljudi razvio snažan pokret čiji je cilj bio prenijeti poruku o stradanjima Srba na Kosovu. Njihove metode borbe bile su peticije i manji prosvjedi diljem Kosova, a s vremenom se njihova aktivnost proširila i izvan Kosova. Podršku su im pružali srpski disidenti, među kojima i sam Dobrica Ćosić (Vladislavljević, 2008).

Milošević je obje vrste demonstracija iskoristio za svoje ciljeve. Nad organizacijom prethodno spontanih demonstracija kontrolu su preuzimali njegovi suradnici. Unaprijed su se birali mjesto, organizatori i govornici na svakom od događaja te im se pridavao nacionalistički naboj (Udovički i Torov, 2000). Iz takve aktivnosti proizašla je antibirokratska revolucija, serija demonstracija u kojima su, u svrhu konsolidacije Srbije, srušena partijska vodstva Vojvodine, Crne Gore i Kosova, koje se proglašavalo korumpiranim i pretjerano birokratiziranim (Vladislavljević, 2008). Milošević je na mjesto srušenih partijskih vodstava postavio svoje poslušnike. Autonomija Vojvodine i Kosova je praktički nestala, a Srbija je stekla kontrolu i nad Crnom Gorom, drugom republikom, u čiju se unutarnju politiku prema Ustavu nije smjela miješati. Kasnijim promjenama Ustava Srbije autonomija pokrajina je i formalno ukinuta. Partijski vrh Srbije pozdravio je promjene tvrdeći da je Srbija napokon postala jednaka ostalim jugoslavenskim republikama (Meier, 1999).

Milošević je imao veliku podršku naroda. U listu *Politika* je od 1988. do 1991. objavljivana rubrika „Odjeci i reagovanja“, u kojoj su se čitatelji pismima obraćali redakciji i komentirali različita aktualna društvena pitanja. Mimica i Vučetić (2008) donose izbor iz te građe. Nekoliko citata može nam pomoći da odgovorimo na pitanje zbog čega je Milošević uživao takvu podršku srpskog naroda.

„Nedopustivo je vređanje Slobodana Miloševića i ostalih rukovodilaca SR Srbije koji u poslednje vreme čine ogromne napore da ovo naše društvo zbratimljenih i ravnopravnih naroda i narodnosti izvuku iz teške krize u koju je bez krivice bilo kojeg naroda zapalo. Za krizno stanje isključivo je krivo ponašanje birokrata koji govore u ime naroda, a u praksi rade na štetu naroda i radničke klase Jugoslavije. Zar ti ljudi ne vide da su potpuno izgubili poverenje svoga naroda?“ (Mimica i Vučetić, 2008: 73).

„Prvi najodgovorniji čovjek Srbije u poslijeratnom periodu, koji je imao dovoljno savjesti i smjelosti da dođe među srpske stanovnike na Kosovu, neposredno uvidi njihovo nesnosno stanje, i otvoreno kaže šta o tome misli, bio je Slobodan Milošević. Treba li onda ikoga poštenoga da čudi što je taj čovjek spontano postao nekom vrstom simbola spasenja tih obespravljenih ljudi?“ (Mimica i Vučetić, 2008: 74).

„Svakom boljem poznavaoocu istorije jasno je da pokrajine nisu avnojske tvorevine, već i ako su u Srbiji bilo bi logično da su samim tim i konstitutivni element Srbije i da se kroz ovu republiku izražavaju u Federaciji. Usudio se sve to da kaže drug Slobodan Milošević, ne bojeći se da će zbog toga izgubiti fotelju, privilegije i ostalo. Shvatio je sav jad i nemoć srpskog i crnogorskog naroda i svih poštenih Albanaca, i da se sa takvim stanjem mora prekinuti, sviđalo se to nekom ili ne.“ (Mimica i Vučetić, 2008: 74).

„Govor Slobodana Miloševića na jučerašnjoj sednici SKJ predstavljao je vrhunski politički doživljaj. [...] Njegove reči bile su kristalno jasne i jednostavne: Srbija MORA postati ravnopravna a svako optuživanje da hoće da bude superiorna je licemerje. Miloševićeva čvrstina i odlučnost očigledno užasavaju sve one „rukovodioce“ koji se grčevito drže svojih funkcija a koji su zemlju već odveli u propast.“ (Mimica i Vučetić, 2008: 75).

„Zašto narod vjeruje Slobodanu Miloševiću? Zato, što on vjeruje narodu i sprovodi ono što traži narod i bori se za bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost, sprovođenje reforme, amandmana na Ustav SR Srbije. Da napadi na napaćene Crnogorce i Srbe na Kosovu, moraju biti prekinuti, svim sredstvima koje država ima kako bi im se obezbijedila sloboda.“ (Mimica i Vučetić, 2008: 76).

Iz ovih citata vidljivo je da je narod u Slobodanu Miloševiću vidio nekoga tko razumije njegove frustracije i tko će se boriti za popravljjanje teškog stanja nastalog zbog loše politike dosadašnjih vođa. On im je ponudio nacionalizam kao rješenje svih problema. Već smo rekli

kako nacionalizam može biti sredstvo ostvarenja interesa i viših i nižih društvenih slojeva. Jedno od pitanja koje se može postaviti u vezi Slobodana Miloševića je pitanje je li on bio iskreni nacionalist, ili oportunist koji je koristio nacionalizam kako bi stekao moć (Vladislavljević, 2008). Kakav god bio odgovor na to pitanje, možemo tvrditi da Miloševićeva nacionalistička politika ne bi naišla na takav odaziv kod naroda da atmosfera u Srbiji nije bila takva kakva je bila. Srbi su zaista vjerovali da su u Jugoslaviji oštećeni, a Milošević je taj stav uspio artikulirati i ponudio je konkretna rješenja. Pritom se nije prekidao kontinuitet srpskog nacionalizma u Jugoslaviji. Miloševićeva ideološka osnova bio je Memorandum SANU (Meier, 1999), a također je blisko surađivao s Dobricom Ćosićem (Biserko, 2008). Srbima se činilo da ih Slobodan Milošević vodi u bolju budućnost, ali njegova politika je bila takva da je nužno morala izazvati reakciju ostalih jugoslavenskih naroda.

3.2. Slovenski nacionalizam

Slovenija, iako je bila najbogatija jugoslavenska republika, osamdesetih godina je osjetila posljedice jugoslavenske krize. Početkom osamdesetih u Jugoslaviji je formirana komisija na čijem čelu je bio Sergej Kraigher, Slovenac i član Predsjedništva SFRJ. Cilj komisije bio je izraditi plan ekonomskog oporavka, pri čemu je preporuka bila zadržavanje društvenog vlasništva uz postupno uvođenje elemenata liberalne tržišne ekonomije (Hudson, 2003). Te preporuke nisu provedene u djelo, a konačno su odbačene 1987., kad je na čelu federalne vlade bio Branko Mikulić iz BiH, koji se zalagao za jaču državnu kontrolu nad ekonomijom. Kao najrazvijenija republika i ona koja je bila pod najvećim utjecajem Zapada, Slovenija nije mogla prihvatiti takvu nesklonost reformama od strane federacije (Meier, 1999).

Kao najrazvijenija republika, Slovenija je bila žrtva jugoslavenske politike preraspodjele sredstava iz razvijenijih u nerazvijene republike. Obveza ustupanja dijela svojih prihoda nerazvijenim republikama usporila je njezin razvoj, tim gore što su često ta sredstva trošena neracionalno (Velikonja, 2003). Slovenci su se često uspoređivali sa svojim zapadnim susjedima, a osamdesetih godina nisu mogli biti zadovoljni. U jednom izvještaju slovenskog Ministarstva unutarnjih poslova stajalo je da je u deset godina prosječna platežna moć u Sloveniji opala s 80 % austrijske platežne moći na samo 45 % (Meier, 1999). Slovenija je osjećala krizu i imala je sve manje povjerenja u sposobnost federacije da tu krizu razriješi. Sam Milan Kučan, koji je u to vrijeme bio na čelu Saveza komunista Slovenije, u jednom kasnijem intervjuu izjavio je kako je počeo sumnjati u opstanak Jugoslavije nakon što su za vrijeme vlade Branka Mikulića odbačene sve preporuke Kraigherove komisije (Meier, 1999).

Ipak, ekonomija nije bila jedini problem u odnosu Slovenije i Jugoslavije. Druga Jugoslavija sa svojim federalističkim uređenjem odgovarala je Sloveniji zato što je riješila njezino nacionalno pitanje. SR Slovenija, sastavni dio SFRJ, bila je prva slovenska država u povijesti (Meier, 1999). Imala je svoj ustav, vladu i parlament, a Ustavom iz 1974. dobila je značajnu samostalnost u odnosu na federaciju, uključujući i pravo na odvajanje (Velikonja, 2003). Federalizam je u svakom slučaju za Slovence bio bolja opcija od centralizma i unitarizma kakav je bio na snazi u prvoj Jugoslaviji. Uspon srpskog nacionalizma i dolazak Miloševića na vlast u Srbiji ponovno su afirmirali ideju centralizirane Jugoslavije u kojoj bi Srbija imala dominaciju. Takav preustroj države poništio bi sve pozitivno što je Slovenija stekla u drugoj Jugoslaviji. Kao odgovor na težnje srpskog nacionalizma, došlo je do jačanja slovenskog nacionalizma, ali on je bio znatno drugačiji od onog srpskog.

Osim što je bila ekonomski najrazvijenija, Slovenija je bila i najliberalnija jugoslavenska republika. Osamdesetih godina je postojao velik broj organizacija koje su bile kritički nastrojene prema vladajućem sustavu i koje su predlagale alternativne koncepcije. Radilo se o organizacijama koje su promovirale vrijednosti poput ekologije, feminizma i pacifizma (Velikonja, 2003), a iza njih su uglavnom stajali mladi ljudi (Hudson, 2003). Važnu ulogu imali su određeni mediji, posebno Radio Študent te listovi *Mladina* i *Nova revija* (Velikonja, 2003). Slovensko partijsko vodstvo nije suzbijalo ove aktivnosti. Kao i u Srbiji, i na čelnim pozicijama u slovenskoj partiji je sredinom osamdesetih došlo do smjene generacija. Generacija instalirana nakon Titovih čistki početkom sedamdesetih ustupila je mjesto mlađim političarima s liberalnijim stavovima. Njih je predvodio Milan Kučan, koji je na čelo Saveza komunista Slovenije došao 1986. (Meier, 1999).

Prvi odgovor na nadirući srpski nacionalizam je iz Slovenije došao u vrijeme objave nacrtu Memoranduma SANU. U siječnju 1987. objavljeno je posebno izdanje lista *Nova revija* pod naslovom „Prilozi za slovenski nacionalni program“. Kao i Memorandum, i ovaj dokument naglašava kako Jugoslavija ne zadovoljava nacionalne interese, u ovom slučaju slovenske (Milosavljević, 2000). Prilozi dovode u pitanje samo pristupanje Slovenije Jugoslaviji. Naglašava se kako slovenski narod ne bi ušao ni u prvu Jugoslaviju da mu nije prijetila opasnost od strane okupacije (Milosavljević, 2000). Kritizira se i način uspostave druge Jugoslavije, budući da se slovenski narod nije za nju opredijelio na slobodnim izborima. Slovenskim komunistima se zamjera što su zbog svoje podložnosti i oportunitizma prema federalnoj birokraciji doveli slovenski narod u stanje političke nemoći. Druga Jugoslavija je za autore

Priloga bila zemlja koju Slovenci nisu u potpunosti doživljavali kao svoju domovinu, baš kao niti sve ostale države u kojima su prije nje živjeli (Milosavljević, 2000). Tradicionalni slovenski nacionalizam temeljio se na osjećaju kulturne posebnosti slovenskog naroda, koja je uglavnom proizlazila iz njegovog jezika (Pavković, 2000). Prema autorima Priloga, slovenski jezik, kao osnova slovenskog nacionalnog identiteta, u drugoj Jugoslaviji je imao drugorazredni značaj u odnosu na srpsko-hrvatski (Milosavljević, 2000).

Dok je Memorandum napadao Ustav iz 1974. zato što je ojačao republike i pokrajine, a oslabio federaciju, Prilozi su tvrdili suprotno. Stav njihovih autora bio je da Jugoslaviju na okupu drži federacija sa svojim političkim sustavom, a ne slobodna volja nacija koje žive u republikama i pokrajinama i kojima Ustav iz 1974. zapravo ne daje pravo odvajanja od Jugoslavije (Milosavljević, 2000). Autori Priloga su tvrdili da je Slovenija ekonomski dovoljno jaka da bi mogla samostalno funkcionirati i da ne živi na tuđi račun. Međutim, u uvjetima jugoslavenskog etatičkog socijalizma ona je prisiljena pomagati manje razvijenim republikama i zbog toga se njezino bogatstvo, koje bi joj trebalo biti prednost, pretvara u njezinu nacionalnu katastrofu (Milosavljević, 2000). Prilozi pozivaju na odbacivanje mitova o Jugoslavenstvu temeljenih na zajedničkoj povijesti (koje nije bilo), zajedničkoj sudbini (koje će tek možda u budućnosti biti) i zajedničkim stradanjima (koja su uvijek individualna). Na prvo mjesto treba staviti interes slovenskog naroda, što uključuje priznavanje prava na samoodređenje, bez kojeg se ne mogu uspostaviti veze na međuetničkoj razini (Milosavljević, 2000).

Prilozi nisu odbacivali Jugoslaviju, ali su tražili njezin preustroj koji bi Sloveniju usmjerio prema demokraciji i koji bi ju odmaknuo od Balkana i usmjerio prema Europi. Takvu koncepciju nije odbacivalo niti slovensko partijsko vodstvo (Meier, 1999). Međutim, ubrzo će se Slovenija naći u sukobu protiv jedne od najmoćnijih institucija u jugoslavenskom društvu, Jugoslavenske narodne armije. JNA se nakon Titove smrti predstavljala kao jedina općejugoslavenska institucija i čuvar njegovog nasljeđa. Njezin vrh bio je nastrojen antizapadno i prosovjetski, a kad je riječ o unutarnjem ustroju zemlje, podržavao je dogmatski komunizam (Meier, 1999). Stoga je JNA stala na onu stranu koja je podržavala centralizaciju, dakle uz Srbiju (Williams, 1998). Takva izrazito konzervativna JNA bila je šokirana kad se početkom 1987. našla na udaru žestoke kritike lista *Mladina* zbog rasipništva i korupcije. *Mladina* je također zahtijevala reformu zakonodavstva koja bi omogućila mogućnost odbijanja služenja vojnog roka i mogućnost civilnog služenja vojnog roka (Hudson, 2003).

JNA, poduprta od strane režimskih medija u Srbiji, taj je napad protumačila kao antijugoslavensku zavjeru s ciljem uspostave neovisne Slovenije (Meier, 1999). Uhićena su trojica novinara *Mladine* i jedna vojna osoba koja im je dala tajne dokumente. Kao odgovor na to, u Sloveniji je osnovan Odbor za zaštitu ljudskih prava, koji je okupio oko 100.000 članova i pokrenuo niz prosvjeda u znak podrške uhićenima. Odbor je istovremeno imao podršku Katoličke crkve, kao i Saveza komunista Slovenije i medija koji su bili pod njegovom kontrolom (Pavković, 2000). Uhićeni su završili na sudu i osuđeni su na zatvorske kazne. Sudski proces je pojačao nacionalnu mobilizaciju u Sloveniji. JNA se promatrala kao strana sila koja narušava slovenski suverenitet, a korištenje srpsko-hrvatskog jezika u procesu se promatralo kao napad na slovensku kulturu (Pavković, 2000).

Sukob s JNA pokazao je slovenskom vodstvu kakve će posljedice imati njihova daljnja nastojanja za demokratizacijom. Protiv njih je bilo i Predsjedništvo SKJ i Predsjedništvo SFRJ, JNA im je prijetila vojnom intervencijom, a u Srbiji su režimski mediji vodili žestoku antislovensku kampanju (Meier, 1999). Cijela situacija oko sukoba s JNA dovela je do toga da se u javnosti po prvi put počelo govoriti o neovisnosti Slovenije kao sredstvu suprotstavljanja pritisku iz Beograda. Jedna anketa provedena u ljeto 1988. pokazala je da čak 63 % Slovenaca podržava neovisnost. Među njima je bio posebno velik broj mladih ljudi. U to vrijeme je u vrhu slovenske partije dominantna postala ideja o pretvaranju Jugoslavije u konfederaciju neovisnih država (Meier, 1999). Radilo bi se o asimetričnoj federaciji u kojoj bi svaka republika samostalno i u dogovoru s drugima odlučivala o tome koje će ovlasti prepustiti federaciji (Pavković, 2008).

Slovenski odgovor na probleme u Jugoslaviji bila je daljnja demokratizacija. Sredinom 1989. donesena je *Temeljna ustavna listina*, kojom je zajamčen suverenitet slovenskog naroda i zaštita ljudskih prava (Pavković, 2008). Sljedeće godine su doneseni amandmani na slovenski ustav kojima je Sloveniji omogućeno odvajanje od Jugoslavije, a slovenskim institucijama proglašavanje izvanrednog stanja bez obzira na federaciju, kao i mogućnost odbacivanja odluka saveznih tijela. Konačno je krajem 1989. u Sloveniji legaliziran višepartijski sustav, a prvi izbori održani su u travnju 1990. (Meier, 1999). U međuvremenu je došlo do potpunog prekida veze između Slovenije i Srbije. Nakon što je ustavnim promjenama u Srbiji ukinuta autonomija Kosova, slovensko vodstvo je podržalo kosovske Albance. Srbi su pokušali u Ljubljani održati miting na kojem bi govorili o stradanju Srba na Kosovu, ali slovenske vlasti su ih spriječile. Srbija je odgovorila ekonomskom blokadom Slovenije, na što je Slovenija uzvratila slanjem

sredstava namijenjenih fondu za nerazvijene republike izravno Kosovu, bez posredovanja Beograda (Hudson, 2003).

Prekid Slovenije s federacijom dogodio se početkom 1990. na Četrnaestom izvanrednom kongresu SKJ. Slovenska delegacija zalagala se za pluralizam i reformu federacije, pri čemu je istaknuta potreba za održavanjem višestranačkih izbora i odvajanjem SKJ od države. Također je iznesen zahtjev za napuštanjem demokratskog centralizma i preustrojem SKJ u savez samostalnih republičkih saveza. Još jednom je iznesena ideja o asimetričnoj federaciji u kojoj bi se odlučivalo konsenzusom i naglašeno je pravo slovenskog naroda na samoodređenje do odcjepljenja (Pauković, 2008). Delegacija Srbije tražila je jedinstvo federativne Jugoslavije kao i jedinstvo SKJ te se zalagala za demokratski centralizam u SKJ prema načelu „jedan čovjek jedan glas“ (Pauković, 2008). Zbog nemogućnosti postizanja sporazuma, slovenska delegacija je napustila Kongres, a pratila ju je i hrvatska delegacija. Time je SKJ prestao postojati.

Na prvim slobodnim izborima u Sloveniji pobijedila je koalicija DEMOS, sastavljena od različitih stranaka ujedinjenih oko mišljenja da je ideja o Jugoslaviji iscrpljena i da Slovenija treba postati samostalna. DEMOS je u svojim redovima imao velik broj bivših disidenata, a neki od njih bili su autori Priloga objavljenih u *Novoj reviji* nekoliko godina ranije. Savez komunista Slovenije se reformirao, odbacio je marksizam i prihvatio socijaldemokraciju te je postao opcija koja je trebala braniti položaj Slovenije u novoj Jugoslaviji koja bi bila uređena kao konfederacija. Njihov slogan bio je „Evropa zdaj“, a njihov vođa Milan Kučan na izborima je izabran za slovenskog predsjednika (Pavković, 2000). U Sloveniji se nakon izbora dogodilo ono što Samuel P. Huntington naziva izmještanjem režima. Reforme su pokrenute iznutra, od strane komunista. Oni su međutim izgubili parlamentarne izbore, ali je njihov reformizam spriječio rasplamsavanje ekstremnog nacionalizma. Ipak, bivši komunisti su dobili predsjedničke izbore, tako da reforme nisu zaustavljene (Sekulić, 2004).

4. Ostali nacionalizmi

Slobodan Milošević je pomoću antibirokratske revolucije uspio polovicu Jugoslavije staviti pod svoju kontrolu. Smijenivši neposlušna rukovodstva Vojvodine, Crne Gore i Kosova, uspio je u saveznom Predsjedništvu osigurati Srbiji četiri glasa od ukupno osam. Međutim, ponajviše zbog otpora Slovenije, nije mu uspjelo podčiniti cijelu Jugoslaviju. Zbog toga je srpski nacionalizam morao promijeniti smjer i umjesto težnje za uspostavom srpske dominacije u cijeloj Jugoslaviji okrenuti se težnji za širenjem Srbije na one dijelove Jugoslavije na kojima žive Srbi. To je značilo da će se na udaru naći Hrvatska, BiH i Makedonija. Logična posljedica toga bilo je jačanje nacionalizama u tim republikama kao sredstvo obrane od srpskih nastojanja.

4.1. Hrvatski nacionalizam

Hrvatski nacionalizam je u drugoj Jugoslaviji najizraženiji bio krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. 1967. su hrvatski intelektualci potpisali „Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“ u kojoj su se usprotivili nametanju srpskog jezika u državnim institucijama i zahtijevali da se u Jugoslaviji prizna ravnopravnost četiriju standardnih jezika: hrvatskog, srpskog, slovenskog i makedonskog (Cipek, 2003). Nakon toga je narasla važnost pitanja nacionalne ravnopravnosti hrvatskog naroda u Jugoslaviji, a taj smjer je prihvatilo partijsko rukovodstvo Hrvatske (Stančić, 2002). Na Desetom plenumu CK SKH, održanom 1970., osuđene su unitarističke i centralističke težnje i podržane su ideje federalizma i nacionalne ravnopravnosti. Partijsko vodstvo je takvim smjerom politike zadobilo podršku nepartijskih krugova, što je dovelo do oblikovanja masovnog pokreta usmjerenog prema ostvarivanju veće samostalnosti Hrvatske unutar Jugoslavije (Stančić, 2002). Tako je nastalo Hrvatsko proljeće, masovni pokret koji nije bio pod potpunom kontrolom partije. Smatrajući da pokret ugrožava opstojnost Jugoslavije, Tito je smijenio hrvatsko partijsko rukovodstvo, ali je Ustav iz 1974. trebao poslužiti kao sredstvo koje će spriječiti daljnja nezadovoljstva i ukinuti potrebu za još nekim takvim pokretom (Stančić, 2002).

Nakon smjene u hrvatskom partijskom vrhu nastupilo je razdoblje koje se naziva razdobljem hrvatske šutnje. Tada se hrvatsko nacionalno pitanje nije isticalo. Hrvatska je bila republika u kojoj je živio znatan broj Srba i čiji je ustav priznavao i Hrvate i Srbe kao konstitutivne narode. Kad je krajem osamdesetih ojačao srpski nacionalizam, kojem je jedna od meta bila i Hrvatska, partijsko vodstvo pokazalo se nedovoljno odlučnim u namjeri da mu se suprotstavi. O tome svjedoče primjeri dvaju srpskih mitinga održanih u Kninu 1989. Prvi je

organiziran 28. veljače kao odgovor određenim društveno-političkim tijelima u Hrvatskoj koja su osudila nastojanja srpskog rukovodstva da ukine autonomiju Kosova. Na mitingu je sudjelovalo više od pet tisuća ljudi. Između ostalog se govorilo o teškom položaju Srba u Hrvatskoj koji je posljedica Ustava iz 1974. (Marijan, 2016).

Institucije republičke vlasti reagirale su blago, ne želeći poticati daljnje nacionalne podjele. Puno žesću kritiku mitinga dali su mediji. Zagrebački list *Danas* pisao je kako se radilo o vježbi iz događanja naroda koja bi se mogla proširiti na cijelu Hrvatsku, a hoće li se proširiti, ne ovisi samo o Hrvatskoj (Marijan, 2016). Kad se jedan od vodećih sudionika kninskog mitinga, Simo Dubajić, u medijima javno deklarirao kao srpski nacionalist i kad je ustvrdio da su Srbi u Hrvatskoj prisiljeni na asimilaciju i migracije u Srbiju, protiv njega je pokrenut istražni postupak. Reagiralo je srpsko nacionalističko društvo *Sava* iz Nove Pazove, koje je tražilo dopuštenje za održavanje prosvjednog mitinga u Kninu. Predsjedništvo SRH obratilo se Predsjedništvu SFRJ i požalilo se na uvoz nacionalizma iz drugih sredina bez da je imenovalo te sredine. Također je najprije osudilo hrvatske nacionaliste, a tek onda srpske (Marijan, 2016).

Drugi miting organiziran je 8. i 9. srpnja u povodu obilježavanja 600. obljetnice Kosovske bitke. Organizirala ga je Srpska pravoslavna crkva, a priključile su se i republičke organizacije kako ne bi bio jednonacionalan. Miting se smatrao događajem visokog rizika i očekivali su se nacionalistički incidenti, ali je Predsjedništvo SRH dalo uputu organima reda da ne interveniraju kako ne bi došlo do još većeg sigurnosnog rizika, nego da zabilježe takve slučajeve kako bi se kasnije mogli povesti istražni postupci protiv počinitelja. Na mitingu, na kojem je sudjelovalo oko 50.000 ljudi, pojavila su se nacionalistička obilježja (Marijan, 2016).

CK SKH je u očitovanju o mitingu naveo kako je većina sudionika iskazala privrženost idealima Titove Jugoslavije. Nasuprot njima stajale su militantne skupine koje su sudjelovale i na prijašnjim mitinzima i koje su pokušale iskoristiti miting kako bi, u suradnji s nekim od domaćih srpskih nacionalista, promovirale velikosrpski nacionalizam. Upućen je poziv svim društvenim organizacijama koje su sudjelovale na mitingu da poduzmu mjere kojima bi se učvrstilo bratstvo i jedinstvo i prevladale podjele (Marijan, 2016). Treba napomenuti kako su ovi mitinzi održani u vrijeme kad su komunisti još uvijek čvrsto držali vlast u Hrvatskoj i kad se još uvijek nije spominjala mogućnost hrvatske neovisnosti (Meier, 1999).

Za razliku od Slovenije, gdje je vlast na srpski pritisak odgovorila isticanjem slovenskih nacionalnih interesa, u Hrvatskoj je vlast smatrala najvažnijim ne poticati daljnje nacionalne

podjele. Međutim, kako je u to vrijeme i u Hrvatsku dolazio politički pluralizam, otvorila se mogućnost za drugačije poglede na nacionalnu problematiku. 1989. osnovana je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) koju je predvodio disident Franjo Tuđman. U njihovoj nacionalnoj ideologiji velik prostor je zauzelo pitanje odnosa Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Kao i slovensko rukovodstvo, HDZ se zalagao za pretvaranje Jugoslavije u konfederaciju samostalnih država, pri čemu je Hrvatska trebala biti nacionalna država hrvatskog naroda. Hrvatska ima pravo na to zahvaljujući višestoljetnom neprekinutom kontinuitetu hrvatske državnosti. U takvoj hrvatskoj državi Srbi bi bili nacionalna manjina (Pavković, 2000). Svaki nacionalizam je u sebi sadržavao ideju o nepravdi koja je njegovoj naciji učinjena u Jugoslaviji. U slučaju hrvatskog nacionalizma, nepravdu je predstavljao privilegiran položaj Srba u Hrvatskoj, koji su dobili zbog genocida koji se nad njima provodio u NDH (Pavković, 2000).

Franjo Tuđman je, kao povjesničar, još od početka sedamdesetih nastojao dokazati da Srbi u NDH nisu bili posebna meta zločina i da zločini koji su nad njima činjeni nisu bili ni po čemu posebni, nego da se radilo o ratnim zločinima kakve su činile i druge vojske. Stoga Srbi nemaju pravo tražiti poseban status u Hrvatskoj na račun tog povijesnog iskustva, nego trebaju prihvatiti da su nacionalna manjina koja nema pravo na samoodređenje, jer to pravo nema niti jedna nacionalna manjina u Europi (Pavković, 2000).

Na prvim parlamentarnim izborima održanima u travnju 1990. HDZ je ostvario uvjerljivu pobjedu nad reformiranim Savezom komunista, a Franjo Tuđman izabran je za predsjednika Hrvatske. Tada je započela transformacija Hrvatske u nacionalnu državu hrvatskog naroda. Došlo je do uklanjanja Srba iz institucija vlasti, iz policije, s čelnih mjesta u poduzećima i medijima (Hudson, 2003). Promjenom hrvatskog ustava Srbima je ukinut status konstitutivnog naroda u Hrvatskoj, a također su ponovno u upotrebu vraćeni povijesni simboli hrvatske državnosti te se krenulo u formiranje hrvatskih vojnih snaga (Pavković, 2003). To je imalo i svoju negativnu stranu, budući da je poslužilo kao dodatni poticaj srpskom nacionalizmu (Banac, 2001). Iako se HDZ zalagao za pretvaranje Jugoslavije u konfederaciju neovisnih država, njegov dugoročni cilj bila je potpuna hrvatska neovisnost, iako precizan rok za ostvarenje tog cilja nije bio definiran (Meier, 1999). Ipak, Miloševićevo odbijanje ideje o konfederaciji, kao i otvorena srpska agresija koja je uskoro izbila, ubrzali su proces osamostaljenja Hrvatske.

4.2. *Makedonski nacionalizam*

Makedonija je bila republika kojoj je boravak u Jugoslaviji odgovarao i njihovo odcjepljenje je više bilo odraz okolnosti nego nezadovoljstva. Prije formiranja SR Makedonije, makedonski narod nikad nije imao vlastitu državu. Tijekom povijesti su na teritorij Makedonije pretendirale srpska, grčka i bugarska nacionalna ideologija, koje su nastojale tamošnje stanovništvo uklopiti u svoje nacije (Motyl, 2001). Suvremena makedonska nacija zapravo je formirana tijekom narodnooslobodilačke borbe. Nakon oslobođenja od bugarske okupacije, Makedonija je postala jedna od jugoslavenskih republika, a komunistička vlast je nastojala poticati nacionalni identitet Makedonaca promovirajući narativ o njima kao o ljudima čija je domovina Makedonija i koji su kroz povijest bili žrtve nacionalizama svojih susjeda (Motyl, 2001).

Krajem osamdesetih godina je staro vodstvo Saveza komunista Makedonije, koje je uglavnom bilo prosrpski nastrojeno, ustupilo mjesto mlađim snagama te se Makedonija našla na strani onih jugoslavenskih republika koje su se zalagale za reforme (Meier, 1999). U isto vrijeme su se pojavili glasovi koji su zazivali ujedinjenu Makedoniju i koji su se žalili na položaj Makedonaca u Grčkoj i Bugarskoj (Poulton, 2003). Ipak, možda i najveći poticaj makedonskom nacionalizmu dalo je ponašanje Slobodana Miloševića. Na osnovi njegovog ponašanja makedonsko vodstvo je moglo pretpostaviti da on ima namjeru Srbiju proširiti i na Makedoniju, koju su Srbi u međuratnom razdoblju nazivali južnom Srbijom (Meier, 1999). Na opasnost od srpskog ekspanzionizma Makedonci su odgovorili uvođenjem političkog pluralizma. Najradikalnija stranka koja je svoju politiku temeljila na nacionalizmu bila je Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija-Demokratska stranka makedonskog narodnog jedinstva (VMRO-DPMNE), koja se zalagala za okupljanje svih Makedonaca u jednoj državi. Stranka je željela Jugoslaviju pretvoriti u konfederaciju u kojoj bi Makedonci imali svoju vojsku (Pavković, 2000).

Na parlamentarnim izborima održanima u studenom 1990. najviše mandata je dobila stranka VMRO-DPMNE, ali nedovoljno da bi sami sastavili vladu, tako da su reformirani komunisti uspjeli sastaviti koaliciju i ostati na vlasti (Poulton, 2003). Za predsjednika Makedonije je izabran Kiro Gligorov, bivši komunist koji je bio vrlo blizak Titu (Meier, 1999). Makedonija je morala u proces osamostaljenja krenuti oprezno. S jedne strane je morala voditi računa o reakciji susjeda, a s druge strane je bila ekonomski ovisna o ostatku Jugoslavije, posebno o Srbiji (Meier, 1999). Još u ljeto 1990. većina Makedonaca je podržavala ideju o

jugoslavenskoj federaciji koja bi zastupala interese Makedonije u odnosima prema susjedima. Druga mogućnost bila je konfederacija, a ako bi i to propalo, Makedonci su bili spremni osamostaliti se (Meier, 1999). Kretanje prema osamostaljenju ubrzano je nakon izbijanja rata u Sloveniji i Hrvatskoj. U rujnu 1991. u Makedoniji je održan referendum na kojem se većina stanovništva izjasnila za neovisnost. Iako je političko vodstvo Srbije protestiralo tvrdeći da u Makedoniji živi 300.000 Srba koji se nalaze pod represijom, osamostaljenje je provedeno do kraja i to bez rata (Meier, 1999).

4.3. *Muslimanski nacionalizam*

Muslimanima je krajem šezdesetih priznat status zasebnog naroda (Pavković, 2000). Još od 19. stoljeća, kad su započeli procesi nacionalnih integracija u BiH, njih su svojatale hrvatska i srpska nacionalna ideologija. Jugoslavija je bila država koja im je osiguravala zaseban identitet te je stoga kod njih jugoslavenstvo bilo izraženije nego kod drugih jugoslavenskih naroda. Tako je u jednoj anketi iz 1989. 62,2 % Muslimana podržalo jačanje federacije, dok se samo 9,5 % izjasnilo za povećanje autonomije republika (Bougarel, 2003).

Ipak, među Muslimanima je postojala nacionalna ideologija i imala je dvije varijante. Jedna je bila sekularna ideologija koja je promatrala Muslimane kao jednu od jugoslavenskih nacija, dok je druga bila panislamistička ideologija koja je nastavljala tradiciju pokreta Mladih muslimana koji je djelovao u razdoblju Drugog svjetskog rata (Pavković, 2000). Panislamistička ideologija je sedamdesetih godina doživjela obnovu, a neformalni vođa skupine koja ju je podržavala bio je Alija Izetbegović. On je 1970. napisao program pod naslovom *Islamska deklaracija*, u kojem je pozvao na obnovu autentične islamske svijesti pomoću koje bi se Muslimani distancirali i od zapadnog kapitalizma i od istočnog komunizma, naglašavajući kako islam nudi određeni model življenja koji bi trebao prihvatiti svaki musliman (Pavković, 2000). Izetbegović je zbog ovog programa završio u zatvoru, iako je tvrdio da se radi o općim smjernicama za Muslimane, a ne o programu čija je namjera razbijanje Jugoslavije. Ipak, treba napomenuti kako je kao politički uzor u deklaraciji naveden Pakistan, država koja je nastala odvajanjem od veće multietničke države i čiji je nacionalni identitet zasnovan na islamu (Bougarel, 2003).

Komunistička vlast je u BiH zbog njezinog multietničkog karaktera bila vrlo konzervativna i proces demokratizacije se odvijao sporo. Početkom 1990. dopušteno je osnivanje političkih stranaka, ali im je zabranjeno isticanje nacionalnih imena. Izetbegović je

te godine osnovao Stranku demokratske akcije (SDA) (Meier, 1999). Stranka je isticala duhovnu obnovu muslimanskog naroda i nastojala je preuzeti vlast u onim dijelovima BiH u kojima su Muslimani bili većinsko stanovništvo. To je bilo usklađeno s načelima *Islamske deklaracije*, koja je iste godine ponovno tiskana, kao prvi korak prema uspostavi islamskog društva. S tim se nisu mogli složiti Srbi i Hrvati u BiH, koje je islamsko društvo podsjećalo na razdoblje turske vlasti, kad su Muslimani dominirali, a Srbi i Hrvati bili građani drugog reda (Pavković, 2000).

Izetbegović se zalagao za jedinstvenu BiH, u kojoj bi sva tri naroda bila konstitutivna i ravnomjerno zastupljena u tijelima vlasti. Ona bi, ovisno o situaciji, stupila s ostalim jugoslavenskim republikama u konfederaciju ili neki drugi savez (Meier, 1999). Tome su se žestoko protivili Srbi. Za njihovog vođu Radovana Karadžića neprihvatljiva je bila ideja o jugoslavenskoj konfederaciji, a još manje prihvatljiva bila mu je ideja o samostalnoj BiH. U takvoj državi, tvrdio je, Srbi bi bili manjina i njihov položaj bio bi nepodnošljiv. Ako bi BiH proglasila samostalnost, Srbi bi proglasili suverenost i uspostavili autonomiju u onim dijelovima u kojima su živjeli (Meier, 1999).

Sredinom 1991. Izetbegović je zajedno s makedonskim predsjednikom Gligorovim sastavio Platformu o budućoj jugoslavenskoj zajednici. To je bio jedan od posljednjih pokušaja spašavanja Jugoslavije. Platforma je izbjegavala govor o federaciji ili konfederaciji. Nositelji suvereniteta su trebale biti republike, a Jugoslavija se trebala transformirati u zajednicu republika, pri čemu bi pojedine republike mogle same izabrati žele li s drugim republikama uspostaviti federalne ili konfederalne veze. Prema ovoj koncepciji, narodi bi imali pravo na samoodređenje samo u onim republikama koje nose njihovo ime. To je značilo da Srbi imaju pravo na samoodređenje samo u Srbiji (Pavković, 2000). Postojala je i druga mogućnost za Muslimane. Druga muslimanska stranka, Muslimanska bošnjačka organizacija, pokušala je postići sporazum s Karadžićevim SDS-om, prema kojem bi BiH pristala na ostanak u krnjoj Jugoslaviji ako bi dobila jamstvo teritorijalnog integriteta. Članstvo SDA je također razmatralo taj prijedlog, ali ga je naposljetku odlučilo odbiti i prihvatiti suverenost vlastitog naroda i neovisnost BiH (Bougarel, 2003).

5. Nacionalizam kao jedina mogućnost?

5.1. Izborni neuspjeh stranke UJDI

Kad se osamdesetih godina jugoslavenski socijalizam počeo urušavati i kad su na površinu izbili razlozi nezadovoljstva jugoslavenskih naroda, ti su narodi prihvatili nacionalizam kao rješenje problema. Više različitih nacionalizama se našlo u međusobnom sukobu i to je dovelo do raspada države. Je li moglo biti drugačije? U vrijeme uvođenja političkog pluralizma u Jugoslaviji, skupina intelektualaca iz svih dijelova Jugoslavije osnovala je Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI). Osnivači te organizacije smatrali su kako za Jugoslaviju ne postoji druga mogućnost osim radikalne demokratizacije. Sebe nisu smatrali političkom strankom, nego pokretom koji se zalaže za stvaranje uvjeta koji će omogućiti demokratsku transformaciju Jugoslavije. Uzrok jugoslavenske krize vidjeli su u nedostatku demokracije koji je poticao političku neodgovornost (Orlić, 2011).

UJDI se zalagao za pretvaranje Jugoslavije u demokratsku zajednicu građana i federalnih jedinica. Ustavom bi se građani odredili kao nositelji jugoslavenske integracije, i to na razini federacije, federalnih jedinica i na razini lokalnih zajednica. Jugoslavija bi dobila dvodomni parlament. Jedan dom bi zastupao građane, a drugi federalne jedinice. Podržavalo se stvaranje zakonskih, političkih i kulturnih preuvjeta za oblikovanje istinskog političkog pluralizma koji bi dugoročno koristio svim narodima i koji bi približio Jugoslaviju Europi. Također se govorilo o potrebi zadržavanja zakonskih odredbi koje bi svakom zaposlenom građaninu omogućile utjecaj na upravljanje kompanijom u kojoj je zaposlen (Horvat, 2003).

UJDI je u nacionalnom pogledu podržavao ideju jugoslavenstva kojom bi se prevladale nacionalne podjele. U središtu političkog života bio bi pojedinac koji bi kao građanin ispunjavao svoje pravo glasa u oba doma parlamenta. Također se isticala potreba za uvođenjem zakonskih ograničenja koja bi služila za sprječavanje tiranije većine u demokratskom procesu. Tako bi se onemogućilo stjecanje političke prevlasti jedne nacije nad drugom (Orlić, 2011).

Iako su ove ideje na prvi pogled djelovale obećavajuće, UJDI na izborima nije ostvario zapaženiji uspjeh. Zbog čega? Jesu li ljudi već tada potpuno izgubili povjerenje u ideju Jugoslavije? Je li strah od tuđeg nacionalizma bio toliki da se vlastiti nacionalizam činio kao jedina moguća obrana? Je li uspostava vlastite nacionalne države izgledala kao jednostavnija mogućnost od nekog novog jugoslavenskog povezivanja? Jesu li, u postojećoj konstelaciji

međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, ideje koje je promovirao UJDI djelovale nerealno? Što god da je bio razlog, važno je da su se ljudi opredijelili za nacionalizam. U svim republikama su vlast preuzele nacionalističke opcije, a istovremeno nije postojala sila koja bi te različite nacionalizme pomirila kako bi država opstala.

5.2. Nedostatak suprotnih težnji – usporedba s Južnoafričkom Republikom

Unutar svakog od jugoslavenskih nacionalizama bila je prisutna ideja o određenoj nepravdi koju je pojedini narod proživljavao u Jugoslaviji. To je bilo najizraženije u slučaju srpskog nacionalizma, ali je bilo prisutno i u slučaju albanskog, slovenskog i hrvatskog te nešto manje u slučaju makedonskog i muslimanskog nacionalizma. Čak i da stvarno stanje stvari nije bilo takvo, jugoslavenski narodi su imali percepciju o nepravdi koju proživljavaju i to ih je okrenulo protiv Jugoslavije. Moguće je povući paralelu između Jugoslavije i jedne druge multietničke države, u kojoj je nepravda nad dijelom stanovništva bila neosporna. To je bila Južnoafrička Republika. S razdobljem samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji se vremenski otprilike poklapalo razdoblje apartheida u JAR-u. To je bilo društveno uređenje u kojem je bjelačka manjina imala svu vlast u društvu, a crnačka većina nije imala gotovo nikakva građanska i politička prava. Taj se sustav osamdesetih godina počeo urušavati i predviđalo se da će nakon njegovog ukidanja izbiti međurasni rat koji će rezultirati raspadom države. Zapravo se predviđalo ono što se naposljetku dogodilo u Jugoslaviji. Međutim, umjesto toga, ukidanje apartheida dovelo je do pojave inkluzivne demokracije u JAR-u (Adam, Adam i Moodley, 2004).

Adam, Adam i Moodley (2004) navode značajke društvene tranzicije u JAR-u koje su dovele do mirnog rješenja sukoba. To su: ekonomska međuovisnost, uloga religije, intervencija treće strane, ponašanje političkog vodstva i politička kultura. Južnoafrički slučaj možemo usporediti s jugoslavenskim kako bismo potražili odgovor na pitanje kako to da Jugoslavija nije opstala, a jedna država kojoj su mnogi predviđali rat i raspad, jest.

5.2.1. Ekonomska međuovisnost

Unatoč dominaciji koju je imala u doba apartheida, bjelačka manjina je ovisila o crnačkoj radnoj snazi. U redovima te radne snage razvio se snažni sindikalni pokret koji se borio za bolji položaj radnika i organizirao štrajkove po potrebi. Kako ne bi gubili profit, bijelci su morali pronaći način za pregovore s crnim radnicima. Radnike su pritom predstavljali

sindikati, putem kojih se oni nisu borili samo za bolji položaj na radnom mjestu, nego su se bavili i širim problemima, koristeći sindikate kao zamjenu za političke organizacije u koje nisu imali pristup. Kako proizvodnja ne bi patila, poslodavci su morali voditi računa o dobrobiti svojih radnika, što je nadilazilo okvire radnog mjesta. Tako je pregovaranje postalo uobičajeno sredstvo rješavanja sukoba u južnoafričkom društvu, čime je ublažena rigidna rasna podjela (Adam, Adam i Moodley, 2004).

U JAR-u je na snazi bila određena koalicija između poslodavaca i radnika, koja je zapravo predstavljala koaliciju sastavljenu od dviju rasa koje su inače u društvu bile suprotstavljene, ali su na radnom mjestu bile prisiljene surađivati zbog koristi. Jugoslavenski ekvivalent bila bi multietnička radna sredina u kojoj su svi članovi radnog kolektiva prisiljeni na suradnju zbog dobrobiti ekonomije i prenošenje takvih međuljudskih odnosa na čitavo društvo. U uvjetima samoupravljanja to nije bilo moguće, budući da nije postojao imperativ ekonomske uspješnosti. Radnici su imali zajamčeno radno mjesto i osobni dohodak bez obzira na sve i takav status quo im je odgovarao. Koalicija između njih i poslodavaca je postojala, ali, kao što smo vidjeli, bila je usmjerena na očuvanje tog statusa quo, a ne na poboljšanje međuljudskih odnosa. Kad jugoslavenska ekonomija više nije bila u mogućnosti jamčiti radno mjesto i osobni dohodak radnicima, oni su se okrenuli zaradi izvan posla, što je dodatno potaknulo društvenu fragmentaciju. Ekonomske međuovisnosti nije bilo niti na makro razini. Zatvaranje ekonomije u nacionalne granice je unutar Jugoslavije bilo učestalo i sve se više produbljivao jaz između bogatijih i siromašnijih dijelova države. Kad je i postojao neki oblik međuovisnosti, kao kad su bogatije republike uvozile sirovine iz siromašnijih kako bi ih prerađivale, to je bilo shvaćeno kao dodatni poticaj nejednakosti i nepravdi (Williams, 1998).

5.2.2. Uloga religije

Religija je u procesu tranzicije južnoafričkog društva poslužila kao čimbenik koji je potaknuo povezivanje suprotstavljenih strana. Afrikaneri, kao narod koji je dominirao u društvu, većinom su pripadali protestantskim denominacijama. Njihovu vjeru je karakterizirala tolerancija prema drugim vjeroispovijestima, uključujući i one kojima je pripadalo crno stanovništvo. Umjesto ekskluzivistički nastrojenih religija, u JAR-u je prevladavala sekularizirana verzija religioznosti koja je uključivala određenu univerzalnu moralnost. Ta moralnost se očitovala u osudi apartheida s kojom su se naposljetku složile sve vjerske organizacije, što je pomoglo njegovom ukidanju bez sukoba (Adam, Adam i Moodley, 2004).

Dominantne vjeroispovijesti u Jugoslaviji bile su katoličanstvo, pravoslavlje i islam. Kad je nacionalizam buknuo, vjerske organizacije nisu nastojale smiriti napetosti, nego su zauzele strane. To je bilo najizraženije u slučaju Srpske pravoslavne crkve. S obzirom da su pravoslavne crkve nacionalne, a ne univerzalne, poistovjećivanje pravoslavne vjere s nacijom nije neobično (Biserko, 2012). U vrijeme izbijanja napetosti na Kosovu, SPC je peticijama i člancima u svojim tiskovinama upozoravala na stradanje Srba, čime je pridonijela njihovoj nacionalnoj mobilizaciji. SPC je sebe promatrala kao najvećeg zaštitnika srpskog naroda, zaštitnika koji taj narod nikad nije izdao. Njezina ideologija bila je konzervativna i antieuropska te je naglašavala ekskluzivizam srpskog naroda, tvrdeći kako je njegova povijest dokaz da on ima određenu povijesnu misiju, koju će ispuniti vjerom u Boga i odricanjem od materijalizma i nihilizma koji narušavaju njegov duh (Radić, 2000). Slično je bilo i s druge dvije dominantne vjeroispovijesti. Muslimanski nacionalizam u BiH nastojao je oblikovati društvo usklađeno sa svojom vjerom, a u odvajanju Slovenije i Hrvatske značajnu ulogu imala je Katolička crkva.

5.2.3. Intervencija treće strane

Jedan od razloga za propast apartheida bio je nedostatak inozemne podrške. Značajan dio afrikanerske dijaspore mu se protivio, a protivile su mu se i strane zemlje, koje su osamdesetih godina uvele ekonomske sankcije JAR-u. Vanjski pritisak doveo je do toga da se postizanje sporazuma kako bi se ukinule sankcije počelo smatrati patriotskom dužnošću. Također, inozemni protivnici apartheida pomagali su borbu protiv njega financiranjem sudske obrane političkih zatvorenika, financiranjem nevladinih udruga i alternativnih medija, čime je ojačano civilno društvo i olakšana demokratizacija (Adam, Adam i Moodley, 2004).

Jugoslaviji nitko nije pomogao na taj način. Zapadni političari sve do pred sam raspad nisu obratili gotovo nikakvu pozornost na stanje u Jugoslaviji (Meier, 1999). Što se tiče dijaspore, dobro je spomenuti emigrantsku organizaciju koja se zvala Demokratska alternativa. Ona je osnovana 1963. i okupljala je pripadnike različitih jugoslavenskih naroda. Oni su podržavali federalizam, ali su smatrali da nacionalno pitanje nije riješeno i zalagali su se za demokratizaciju Jugoslavije i realističniji pristup nacionalnom pitanju, uključujući pravo na samoodređenje naroda, a ne republika. O budućnosti Jugoslavije trebalo bi se odlučiti na osnovi stvarne jednakosti i političkog pluralizma (Tošić, 2003). Demokratska alternativa je 1982. objavila dokument u kojem je iznijela svoj prijedlog preustroja Jugoslavije. Međutim, odaziv je bio gotovo nikakav. Demokratska alternativa bila je malobrojna skupina intelektualaca bez stvarne podrške u Jugoslaviji i inozemstvu i stoga nije bilo načina da se njihove ideje prošire

(Tošić, 2003). Tako nije bilo snage koja bi izvršila pritisak i potaknula promjene u Jugoslaviji kojima bi se spriječio nasilni raspad.

5.2.4. Ponašanje sukobljenih vođa

U slučaju JAR-a, većina je na obje suprotstavljene strane podržavala umjerene vođe, a ne ekstremiste. Takvi vođe su bili skloni kompromisima, s kojima se možda na prvu ne bi složili njihovi birači. Kako bi takve kompromise mogli provesti, vođe su morale postići da im njihovi birači vjeruju. Afrikaneri nisu bili sigurni kakvi će biti međurasni odnosi nakon ukidanja apartheida i koliko će društvene moći zadržati. Njihova vodeća politička opcija, Nacionalna stranka, isticala je slogan „pregovori da, predaja ne“. Na taj način je spriječen proboj ekstremista kao i sukobi među članovima Nacionalne stranke. Slično je bilo i na drugoj strani. Afrički nacionalni kongres, kao vodeća crnačka politička opcija, imala je nekoliko vođa koji su svojim zalaganjem u borbi protiv apartheida naveli svoje birače da im vjeruju bez obzira na sve (Adam, Adam i Moodley, 2004).

Da bi se tako nešto ostvarilo u Jugoslaviji, bilo je potrebno da birači na prvim demokratskim izborima odaberu umjerene političare sklone pregovorima. Takvih političkih opcija je bilo. Uz već spomenuti UJDI, za takvu politiku zalagao se i Savez reformskih snaga Jugoslavije, kojeg je osnovao tadašnji savezni premijer Ante Marković. Međutim, te stranke su jedino na izborima u BiH i Makedoniji ostvarile određeni uspjeh, ali su svejedno ostale daleko od vlasti (Hudson, 2003). Svaka od pobjedničkih opcija na izborima na prvo mjesto je stavljala interese svojeg naroda. Da bi se kompromis postigao, političke vođe su morale imati neki zajednički interes koji bi ih naveo na postizanje kompromisa. Toga nije bilo. Srbija je tražila dominaciju i ništa manje od toga, a na svojoj strani je pritom imala JNA, što znači da je bila najjača strana u jugoslavenskom sukobu. U takvim uvjetima nije bilo prostora za bilo kakav kompromis. Važna okolnost u raspadu Jugoslavije je i to što izbori nikad nisu održani na saveznoj razini. Da jesu, možda bi odnos snaga u saveznom parlamentu bio takav da se o sudbini države ne bi moglo odlučivati bez kompromisa. Ovako je došlo do zatvaranja politike u republičke granice. Najjača republika je pokušala silom ostvariti svoje težnje i Jugoslavija se naposljetku raspala u ratu.

5.2.5. *Politička kultura*

Politička kultura obuhvaća grupne stavove, međusobne odnose pripadnika različitih grupa, diskurse o hegemoniji i kulturne tradicije (Adam, Adam i Moodley, 2004). U južnoafričkom društvu je u vrijeme apartheida postojala povezanost pripadnika crne i bijele rase. Crnkinje su radile kao kućne pomoćnice i dadilje u bjelačkim domaćinstvima, a crnačka elita je često svoju djecu školovala u elitnim bjelačkim školama i na sveučilištima. Takva povezanost, iako nije dovela do izjednačavanja statusa, pomogla je spriječiti neprijateljstvo među rasama i s vremenom je kod bijelaca potaknula razvoj zaštitničkog odnosa prema podređenoj većini (Adam, Adam i Moodley, 2004). Vladajući političari su u vrijeme kad je apartheid počeo propadati bili svjesni potrebe za mirnim rješenjem. Još od sredine sedamdesetih, među Afrikanerima se pojavila određena svijest o tome da je apartheid pogrešan i da se ne može opravdati. Počeli su osjećati stanovitu krivnju zbog apartheida i to im je bio jedan od poticaja za uvođenje promjena (Adam, Adam i Moodley, 2004). I vojska je odigrala značajnu ulogu u sprječavanju rata. Bivši glavni zapovjednik vojske je osobno uvjerio značajan dio vojske u potrebu rješavanja sukoba mirnim putem, a ne ratom. Vojni časnici su često skloniji mirnom rješavanju sukoba od političara, zato što su mnogi od njih i sami iskusili rat i svjesni su njegove štetnosti (Adam, Adam i Moodley, 2004).

Dovoljno je pogledati primjer Kosova, na kojem je započeo proces raspada Jugoslavije, da bi se vidjelo da međuetnički odnosi kakvi su bili prisutni u JAR-u nisu bili mogući u Jugoslaviji. Srbi i Albanci na Kosovu, iako su živjeli zajedno, bili su međusobno potpuno izolirani. Početkom osamdesetih je u oko 94 % naselja na Kosovu dominirao jedan narod. To je značilo da većina kosovskih Srba i Albanaca u svakodnevnom životu uopće nije bila u kontaktu s pripadnicima drugog naroda (Blagojević, 2000). Također, nije bilo nikakve svijesti o problemima i interesima druge strane. Odnosi na Kosovu su oduvijek bili odnosi dominacije jedne strane nad drugom. Ni jedan od dvaju naroda nije vjerovao u mogućnost miroljubive koegzistencije, što nije neobično, s obzirom da na Kosovu miroljubive koegzistencije nikad nije bilo.

Adam, Adam i Moodley (2004) spominju tendenciju određenih zajednica da stalno naglašavaju svoja prošla stradanja. To se naziva narcizam viktimizacije. Pripadnici zajednice smatraju da su samo njihova stradanja značajna, čime postaju žrtve vlastite prošlosti. To im onemogućuje sporazumijevanje s drugim stranama u sukobu. Jedini način za izlazak iz tog začaranog kruga je priznanje vlastitih pogrešaka od strane svih uključenih u sukob. Srbima

izlazak iz začaranog kruga narcizma viktimizacije nije bio opcija. Njihova politička, intelektualna i vjerska elita stalno su govorile o genocidu na Kosovu, o namjernom zakidanju Srbije u Jugoslaviji, izvlačila su se sjećanja na stradanja u Drugom svjetskom ratu, a krivnja za sve je bila na drugima. Srpski narod se u potpunosti poistovjetio s ulogom žrtve, a žrtva traži poravnanje računa. S takvim mentalnim sklopom nije bilo šanse za sporazum na mirnim osnovama.

Vojska je u JAR-u poslužila kao mirotvorna opcija. U Jugoslaviji je JNA zauzela stranu u sukobu i to onu koja je odgovarala njezinim političkim preferencijama. Istaknute vojne osobe su, zbog iskustva rata, često veći zagovornici mira od političara. Možda je problem s JNA bio u tome što ta vojska nikad zapravo nije ratovala. Iako je bila jedna od temeljnih institucija u jugoslavenskom društvu, u kojem se često strahovalo od unutarnjeg i vanjskog neprijatelja, do rata nikad nije došlo i JNA nije mogla ispuniti svoju svrhu, a to je oružana borba za zaštitu ustavnog poretka Jugoslavije. Jugoslavenski vojni vrh činili su ljudi koji su se cijeli život pripremali za rat, a nisu ga dočekali. Kad je Jugoslavija popucala po šavovima i kad je izbio oružani sukob, vodstvo JNA dočekalo je svojih pet minuta.

6. Zaključak

U ovom radu nastojali smo prikazati raspad druge Jugoslavije kao sudar nacionalizama. Nacionalizam se u mnogim objašnjenjima raspada Jugoslavije uzima kao jedan od najvažnijih uzroka, često i kao presudni uzrok. Kako bi se pomoću nacionalizma objasnio raspad Jugoslavije, potrebno je utvrditi odakle je nacionalizam došao, odnosno što ga je potaknulo.

Nacionalizam je ideologija čija je svrha uspostava i očuvanje nacionalne države i on se javlja u vremenima krize kao alternativa vladajućem poretku. Jugoslavenski samoupravni socijalizam je u sebi sadržavao proturječnosti koje su potaknule krizu. Partijska birokracija je jačala svoju moć, iako ju je trebala gubiti. Država je trebala odumirati i društvena moć se trebala prenositi na radnike, ali su umjesto toga odumrle značajne funkcije države, a ostao je etatizam. Također se nisu smanjivale socijalne razlike, čime smisao socijalizma nije bio ispunjen. Proturječnosti samoupravljanja su posebno došle do izražaja nakon uvođenja Ustava iz 1974. On je smanjio ovlasti federacije i ojačao ovlasti republika i autonomnih pokrajina te su se one počele ponašati kao zasebne države. Jugoslavensko društvo je postalo fragmentirano, kako ekonomski, tako i nacionalno-etnički. Početkom osamdesetih godina je izbila duboka ekonomska kriza, a u isto vrijeme je umro Tito, čime je Jugoslavija izgubila možda i najčvršći temelj.

Jugoslavensko društveno uređenje se počelo urušavati, a nacionalizam se prometnuo u glavnu alternativu. Njegova snaga je bila i u tome što ga je socijalistička elita smatrala protivnim svojoj ideologiji pa je na određeni način bilo logično okrenuti mu se zbog nezadovoljstva socijalizmom. Nacionalizmi jugoslavenskih naroda bili su međusobno različiti i nisu se svi pojavili istovremeno. Međutim, svaki je bio potaknut problemom s kojim se pojedini jugoslavenski narod suočavao. Albanski je bio potaknut velikim ekonomskim zaostajanjem, srpski podijeljenošću Srbije na tri dijela i nepovoljnim položajem Srba na Kosovu, Slovenci su smatrali da Jugoslavija guši njihovu ekonomiju i liberalne težnje, a bojali su se i nove centralizacije. Hrvatski nacionalizam bio je potaknut srpskim pretenzijama na teritorij SR Hrvatske, a slično je bilo i s Makedoncima i Muslimanima, iako je Jugoslavija znatno koristila njihovoj nacionalnoj afirmaciji.

Svaki od jugoslavenskih nacionalizama imao je svoju karakterističnu formu. Albanski nacionalizam težio je pretvaranju Kosova u republiku, a u radikalnijoj formi i spajanje Kosova s Albanijom. Srpski nacionalizam je težio centralizaciji Jugoslavije pod srpskom dominacijom,

ili okupljanje svih Srba u jednoj državi, ako se prva mogućnost ne bi ostvarila. Slovenski nacionalizam je bio usmjeren prema pretvaranju Slovenije u suverenu republiku u kojoj bi se mogle razvijati njezina ekonomija i kultura i koja bi slovenski narod usmjerila prema zapadnoj Europi, unutar konfederalne Jugoslavije ili izvan nje. Hrvatski nacionalizam oslanjao se na kontinuitet hrvatskog državnog prava i nastojao je Hrvatsku oblikovati kao nacionalnu državu hrvatskog naroda, također unutar konfederacije ili samostalno. Makedonski nacionalizam je prihvaćao okvir Jugoslavije, a muslimanski je bio u velikoj mjeri zasnovan na religijskim postavkama.

Toliko različitih nacionalnih težnji moralo je dovesti do raspada države. Jedina mogućnost za opstanak bilo je postojanje neke suprotne sile koja bi spriječila sukob i potaknula međusobno sporazumijevanje jugoslavenskih naroda. Slučaj Južnoafričke Republike pokazuje da je moguće izbjeći sukob čak i onda kad se radi o suprotstavljenim stranama koje su bile u potpuno neravnopravnom položaju i kad se očekuje rat i raspad države. Južnoafričku Republiku su spasili ekonomska međuovisnost suprotstavljenih strana, miroljubivost religija, vanjski pritisci, sklonost pregovorima od strane političkih vođa i miroljubiva politička kultura. Svega toga u Jugoslaviji nije bilo. Jugoslavenski narodi su se opredijelili za nacionalizam i nije postojala suprotna težnja koja bi njihove nacionalizme pomirila. Svatko je vukao na svoju stranu i logična posljedica bio je sukob i raspad države.

7. Popis literature

Adam, Heribert, Adam, Kanya i Moodley, Kogila (2004). „Conditions for Peacemaking: Negotiating the Non-negotiable in South Africa and the Middle East“, u: Ulrich Schneckener i Stefan Wolff (ur.). *Managing and Settling Ethnic Conflicts*. New York: Palgrave Macmillan, str. 220-247.

Banac, Ivo (2001). *Raspad Jugoslavije: eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*. Zagreb: Durieux.

Bilandžić, Dušan (1991). „Državna kriza Jugoslavije“, *Politička misao: časopis za politologiju*, 28 (2): 47-57.

Biserko, Sonja (2012). *Yugoslavia's Implosion: The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*. Oslo: The Norwegian Helsinki Committee.

Blagojević, Marina (2000). „The Migrations of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis“, u: Nebojša Popov (ur.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budimpešta: Central Europe University Press, str. 212-243.

Blažević, Robert (2004). „Stigma i karizma“, *Politička misao: časopis za politologiju*, 40 (3): 128-144.

Bougarel, Xavier (2003). „Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea“, u: Dejan Đokić (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London: Hurst & Company, str. 100-114.

Cipek, Tihomir (2003). „The Croats and Yugoslavism“, u: Dejan Đokić (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London: Hurst & Company, str. 71-83.

Cvjetičanin, Veljko (1986). „Država u jugoslavenskoj teoriji i praksi“, *Politička misao: časopis za politologiju*, 23 (4): 37-51.

Cvjetičanin, Veljko (1991). „Proturiječja i unutarnje granice jednog političkog modela; Partija, država i samoupravljanje u Jugoslaviji“, *Revija za sociologiju*, 22 (3-4): 275-292.

Denich, Bette (2003). „The Specter of Superfluity: Genesis of Schism in the Dismantling of Yugoslavia“, u: R. Brian Ferguson (ur.). *The State, Identity and Violence: Political Disintegration in the Post-Cold War World*. London: Routledge, str. 177-198.

Gatarić, Đuro (1988). *Socijalne razlike*. Zagreb: August Cesarec.

Golubović, Zagorka (1988). *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva: Jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova*. Beograd: Filip Višnjić.

Horvat, Branko (2003). „The Association for Yugoslav Democratic Initiative“, u: Dejan Đokić (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London: Hurst & Company, str. 298-303.

Hudson, Kate (2003). *Breaking the South Slav Dream: The Rise and Fall of Yugoslavia*. London: Pluto Press.

Jović, Dejan (2003). *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.

Katunarić, Vjeran (1988). *Dioba društva*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.

Marijan, Davor (2016). „Događanja naroda“ u Kninu 1989. godine – slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, (58): 439-467.

Meier, Viktor (1999). *Yugoslavia: A History of It's Demise*. London: Routledge.

Milosavljević, Olivera (2000). „Yugoslavia as a Mistake“, u: Nebojša Popov (ur.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budimpešta: Central Europe University Press, str. 50-80.

Milošević, Slobodan (1989). *Godine raspleta*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Mimica, Aljoša i Vučetić, Radina (2008). *Vreme kada je narod govorio: „Odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988-1991*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Motyl, Alexander J. (2001). *Encyclopedia of Nationalism: Leaders, Movements and Concepts*. San Diego: Academic Press.

Orlić, Mila (2011). „Od postkomunizma do postjugoslavenstva. Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu“, *Politička misao: časopis za politologiju*, 48 (4): 98-112.

Pauković, Davor (2008). „Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tijek i posljedice raspada“, *Suvremene teme: međunarodni časopis za društvene i humanističke znanosti*, 1 (1): 21-33.

Pavković, Aleksandar (2000). *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in the Balkans*. New York: St. Martin's Press.

Poulton, Hugh (2003). „Macedonians and Albanians as Yugoslavs“, u: Dejan Đokić (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London: Hurst & Company, str. 115-135.

Radić, Radmila (2000). „The Church and the „Serbian Question“, u: Nebojša Popov (ur.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budimpešta: Central Europe University Press, str. 247-273.

SANU (1986). „Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt)“, <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf> (13. 8. 2017.).

Sekulić, Duško (2004). „Nacionalizam protiv demokracije: naslijeđa marksizma“, u: Duško Sekulić et al. (ur.). *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 33-54.

Stančić, Nikša (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.

Tomac, Zdravko (1986). „Jugoslavenski federalizam“, *Politička misao: časopis za politologiju*, 23 (3): 4-14.

Tošić, Desimir (2003). „The Democratic Alternative“, u: Dejan Đokić (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London: Hurst & Company, str. 286-297.

Udovički, Jasminka i Torov, Ivan (2000). „The Interlude: 1980-1990“, u: Jasminka Udovički i James Ridgeway (ur.). *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*. Durham: Duke University Press, str. 80-108.

Velikonja, Mitja (2003). „Slovenia's Yugoslav Century“, u: Dejan Đokić (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London: Hurst & Company, str. 84-99.

Vladisavljević, Nebojša (2008). *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Williams, John (1998). *Legitimacy in International Relations and the Rise and Fall of Yugoslavia*. London: Palgrave Macmillan UK.

Zirojević, Olga (2000). „Kosovo in the Collective Memory“, u: Nebojša Popov (ur.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budimpešta: Central Europe University Press, str. 189-211.

Županov, Josip (1987). *Sociologija i samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga.

Županov, Josip (1989). „Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije“, *Politička misao: časopis za politologiju*, 26 (4): 21-36.